

Újpesti

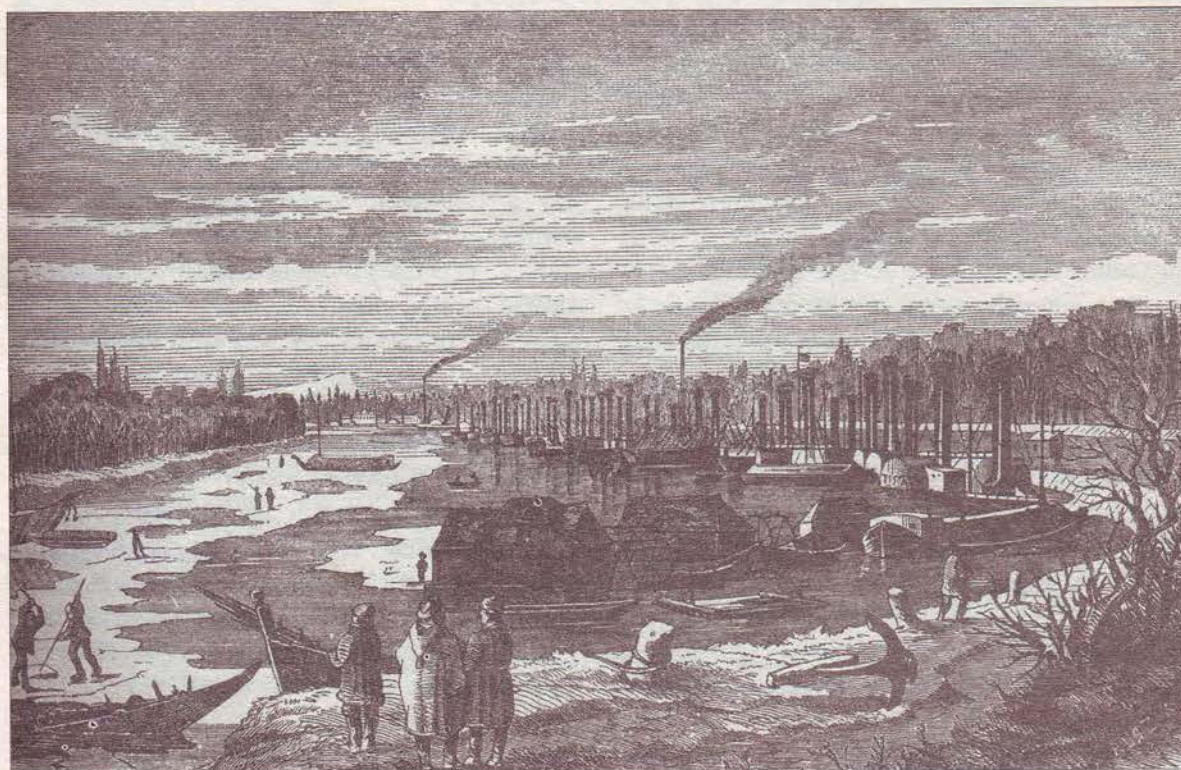
2005. június XII. évfolyam 2. sz.

Helytörténeti Értesítő

A Margitszigeten fölül, az Óbudai-sziget felső csúcsával majdnem szemben kezdődik a szép kis sziget, mely az újpesti kikötőt a jégjárástól védi, s a kíméletlenebb északi és északnyugati szelektől óvja. Már a természet alkalmas kikötőül alkotta e helyet – nem hogy minden emberi gondoskodás és munka nélkül is biztos menhelye legyen a hajóknak, hanem hogy ezek mellett minél kevesb költséggel minél nagyobb biztosságot nyújthasson. Már Széchenyi kiszemelte e célra, de sohasem volt módjában, hogy elkészíttethette volna. Végre 1856-ban a kincstár

utaltványozta a költségeket, s a terv rövid időn létesült. Mintegy 75 ezer négyszögöl a vízszín, mely a hajókat befogadhatja. A sziget felső részén erős jégtörők vannak felállítva, hogy a jeget feltartsák, s a sziget farkánál a bejárást szilárd kövezet védi, hogy a víz el ne mossa s a netalán alulról erőszakoskodó jégtorlást meggátolja. Nyáron, mondhatni, üres e kikötő: mert legfeljebb is csak egy-két hajó vetődik oda, melyet kijavítanak. A múlt nyáron azonban folyvást élénk volt: a közép-dunai társaság „Buda-Pest” és „Fiume” új hajóit építették benne. □ (Kenessey Albert írásának részlete, megjelent a Vasárnapi Újságban, 1867-ben)

„Szabad Ujpest”

„A háború közvetlen csapásai elmúltak – itt az idő, hogy hozzákezdjünk a háború nyomainak eltüntetéséhez, az új élet felépítéséhez. [...] Takarítsatok el a romokat! Szervezzétek meg a romeltakarítás munkáit! Válasszatok ház csoportonként egy-egy bizalmi, aki a munkákat vezesse, azokért felelős legyen. A felhívás nem maradhat pusztá szó, mert romok fölött nem épülhet új világ! [...] Tegyétek ártalmatlanná a nyilasokat! A nyilasok voltak azok, akik az országot a németeknek kiszolgáltatták, kifosztották, tönkretették. Nem maradhatnak büntetlenül – a legkisebبتől a legnagyobbbig felelni kell mindegyiknek. Vegyétek számba valamennyit érdemeik szerint fognak elbíráltatni.” (1945. január 27.)

„Mintegy tíz nappal ezelőtt indította meg a szovjet hadvezetőség az arcvonal minden pontján az általános offenzíváját. Ennek során elfoglalták Varsót és nagy erővel törve előre Keletporoszország területén 250 km-re közelítették meg Berlint. A szovjet hadsereg tíz nap alatt összesen 100 várost és több mint 14000 helységet foglalt el és felszabadított 5 millió lakosú területet.” (1945. január 27.)

„A németek január 6-án kiűrtették a vasútállomást, s ha vasutasaink nem állnak feladataik magaslatán, akkor ma még messze volnánk attól, hogy a vasutak megindulhassanak. A német rablók így is el tudták vinni a használható kocsikat és anyagokat, s távozásuk előtt robbantáshoz is fogtak, de ez már nem járt teljes sikerrel. A Vác felé eső hidakat és tornyot sikerült ugyan tönkretenniök, de a pesti oldalon lévőt, valamint a vasútállomást és raktárt meg tudták menteni a pusztulástól. Ugyancsak a vasutasoknak köszönhető a ma semmiképp sem pótolható biztosító és táviróberendezést és gépeket sikerült megmenteni, amennyiben azokat még időben elrejtették.” (1945. február 3.)

„Alig pár napja, hogy megalakult Ujpesten a Nemzeti Segély Bizottság. [...] Rövid idő alatt elérte, hogy az ujbpesti gyermekek és betegek élelmiszert és gyógyszert kapjanak,

szoptatós anyák és terhes nők részére sikerült egy kevés élelmiszert kapni, s 14 éven alóli gyermekek számára étkezők felállítása folyamatban van. [...] A Bizottság Árpád út 65. szám alatt helységet foglalt le a szükséges adminisztrációs és szervezési célokra, ahol állandó inspekciót tart, felvilágosítást nyújt a bizottság munkájáról, minden működésével összefüggő kérdékről.” (1945. február 17.)

„Árvíz [...] a felrobbantott hidak romjain képződött jégtorlaszok okozták. Az árvíz okozta kár rendkívül súlyos – komolyan megsemmisítette az Egyesült Izzó, az Angol Magyar Cérnagyár, a Vízművek, a Mauthner gyár és hajléktalanná lett sok-sok kisember házáat, otthonát, a háború csapásaitól megmentett utolsó holmiját vesztette el szegény dolgozó. Az árvíznek halálos áldozati is voltak és igen sokan szorultak orvosi segélyre.” (1945. február 14.)

„A nyilas uralom feloszlatta Ujbpest autonómiáját s törvényen kívüli eszközökkel nyult a város életébe. Ez az állapot szűnt meg most, amikor az ipartestület díszes termében megalakult a város demokratikus képviselöte.” (1945. április 21.)

„[...] ujra megkezdte működését az ujbpesti Közművelődési Kör. Ez a nagy multra tekintő polgári egyesület alakulása utáni években különösen jelentős szerepet játszott a rohamosan fejlődő Ujbpesten. A gyakran emlegetett »amerikai tempo«, mely jellemezte ezt a fejlődést, vonatkozott a gyárak és tömegszállások gyors felépítésére és szaporodására, ezzel a különösen munkás és kereskedő lakosság növekedésére, de kevésbé követte ilyen mértékben a kulturális haladás. Ebben a tekintetben a lakosság öntevékenységére volt szükség és ezt szolgálta, ennek irányadó közössége lett a Közművelődési Kör. Az új demokráciában – úgy gondoljuk – megint fontos szerepe lenne a Közművelődési Körnek, mely gyűjtőhelye lehetne a város politikai és gazdasági vezetőrétegének, a demokratikus erők együttműködésének egyik biztosítóka.” (1945. július 7.)
(Összeállította: Szöllösy Marianne)

Újpesti

2005. június XII. évfolyam 2. sz.

Helytörténeti Értesítő

Az Újpesti Helytörténeti
Alapítvány lapja

Alapító szerkesztő:
KADLECOVITS GÉZA

A szerkesztőbizottság elnöke:
DR. SIPOS LAJOS

A szerkesztőbizottság tagjai:
HIRMANN LÁSZLÓ
DR. KÖRÖS ANDRÁS
ROJKÓ ANNAMÁRIA

Szerkesztő:
ROJKÓ ANNAMÁRIA

Munkatársak:
IVÁNYINÉ KONRÁD GIZELLA
KÖRÖS ANIKÓ
KRIZSÁN SÁNDOR
DR. SALLAI JÁNOS
SZÖLLÖSY MARIANNE

Számunk szerzői:
DR. ARADI NÓRA művészettörténész
BAZSÓ GÁBOR tudományos
munkatárs (Kulturális
Örökségvédelmi Hivatal)
FÖLDES LÁSZLÓ politikus
HIRMANN LÁSZLÓ tanár
IVÁNYI JÁNOS okleveles építőmérnök
IVÁNYINÉ KONRÁD GIZELLA
okleveles építőmérnök
KENESSEY ALBERT hírlapíró
KOVÁCS CSABA tanár
KRIZSÁN SÁNDOR gyűjteménykezelő
DR. KRISKA GYÖRGY egyetemi
adjunktus (ELTE)
NÉMEDI ANDRÁS költő
PILINYI PÉTER helytörténész
SALAMON LAJOS nyugdíjas
DR. SALLAI JÁNOS határőr alezredes
DR. SZERÉNYI ANTALNÉ tanár
SZÖLLÖSY MARIANNE
helytörténetigyűjtemény-vezető

Szerkesztőség:
1041 Budapest, István út 14.
Tel.: 231-3160, fax: 231-3161
Kiadja: Újpest Önkormányzata
Laptev: BANGA FERENC
Műszaki szerkesztő:
GELLÉRT KATALIN
Nyomdai kivitelezés:
NAGY ÉS TÁRSA
Felelős vezető: NAGY LÁSZLÓ

A téli kikötő az újpesti öbölben (részlet)

1	KENESSEY ALBERT „A Margitszigeten fölül...”
Múltidéző	
2	„Szabad Újpest” Összeállította SZÖLLÖSY MARIANNE
Tanulmány	
4	IVÁNYI JÁNOS Az újpesti kikötő
Közlemények	
7	KRIZSÁN SÁNDOR Újpest község főutcája a 19. században, 2. rész
9	BAZSÓ GÁBOR Klasszicista ház a Baross utcában
11	PILINYI PÉTER Az összeesküvők újpesti nyomdászai
13	DR. SZERÉNYI ANTALNÉ Az újpesti elemi iskolák története, 3. rész
16	DR. SALLAI JÁNOS Újpest kriminálföldrajza 1897-ben
18	KOVÁCS CSABA A kis „mozdony”
19	DR. ARADI NÓRA Bagolyvár 1946–1950
22	FÖLDES LÁSZLÓ Az Apolló-ház foglyai
25	IVÁNYINÉ KONRÁD GIZELLA Egy költő Újpesten
25	NÉMEDI ANDRÁS Szent Erzsébet leányai
26	DR. KRISKA GYÖRGY Özönfajok Újpesten, 1. rész
Híres újpestiek	
28	HIRMANN LÁSZLÓ Döbrentei Károlyné
Levelesládánkból	
31	SALAMON LAJOS Bőhm testvér
32	Helytörténeti hírek

IVÁNYI JÁNOS

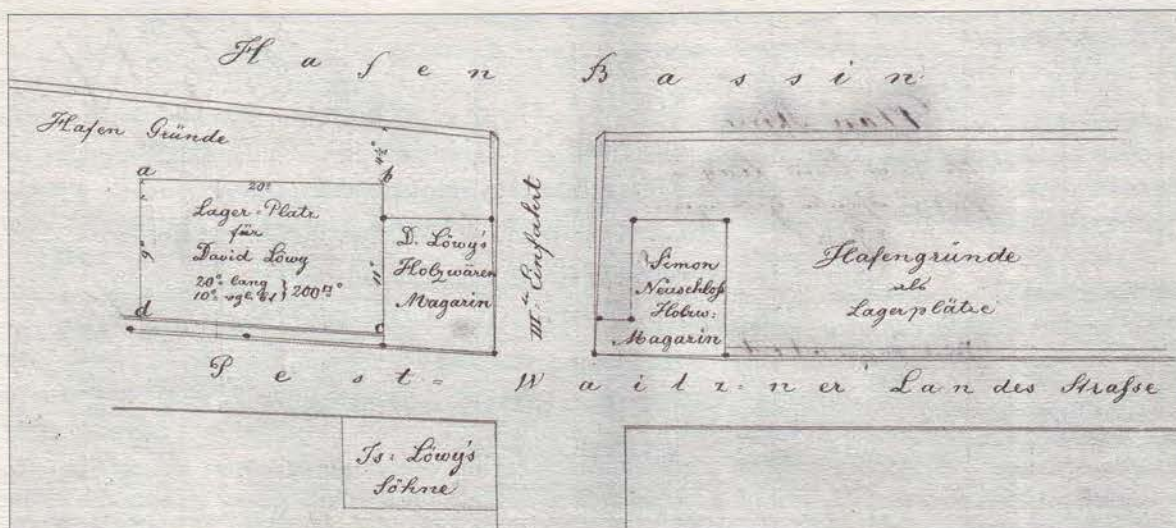
Az újpesti kikötő

1850. szeptember 25-én a Fővárosi Napló rövid tudósításban közölte, hogy „Clark Á. úr a pesti kikötőtársulat általi fölhívítás következtében, miután az előleges költségek teljesen födözve vannak, [a] napokban több mérnökök és vízműépítésszek társaságában Újpestre kiment a kikötőül használandó Dunaág megvizsgálására. A rendkívül csekély vízállás a működést igen megkönnyítvén, remélhető, hogy nem sok idő alatt sikerülend megszereznie a kívántató adatokat”. Clark Ádám mérnöknek és munkatársainak sikerült is megszereznie az információkat, mert a Gazdasági Lapok 1851-ben már arról számolt be, hogy „A Pest városa részéről [...] kinevezett nagy bizottmány egyik osztálya a »pesti kikötő« tárgyában f.év július 6-án tartotta legközelebbi ülését, mellynek főtárgyát, a kikötő építése végett alakult magántársulat felhívására, Clark Á. vízépítész úr által az újpesti Dunaágon tett vizsgálati előmunkálatok eredményének előterjesztése tevé. [...] Clark úr e munkálatának két része van: első a kikötő előállítására szükséges építkezéseket, másik a költségvetést s a lehető jövedelem kiszámítását tárgyazza. E szerint a kérdéses kikötő többbe kerülne 300,000 p[engő]

[forin]tnál, és e roppant tőke befektetése mellett a jövedelmi kilátás legfényesb esetben sem sokkal fogna 2 p[er]c[en]ten fölül emelkedni.” Ezek alapján az „albizottmány” megállapította, alig remélhető, hogy a kikötő magántársulat vállalkozásában megépüljön. Nem zárta ki azonban a lehetőségét annak, hogy megépítésében a „magas kormány” is részt vegyen, hiszen a kikötő nemcsak Pest városának, hanem az egész birodalomnak hajózási forgalmára kedvezően fog kihatni. Clark meggyőzte az albizottmányt, hogy a kikötő építése – több lehetséges változat között is – a kérdéses Duna-ágon a legcélszerűbb és a legolcsóbb. „Közelebb a kikötő társulat”, mely az említett előmunkálatokat maga költségén eszközölte, nagy közgyűlést lesz tartandó, mellyben a nyert eredmények nyomán a további teendők iránt határozand. Ülés végével az albizottmány maga részéről is köszönetet szavazott Clark A. úrnak ez ügybeni minden anyagi haszon nélküli fáradozásaiért, s kitűnő vízműtani terveiért.”

Ahhoz, hogy a „kitűnő vízműtani tervek” szerinti kikötő megvalósulhasson, az anyagi eszközökön túl az érintett tulajdonviszonyokat is rendezni kellett. Mivel az újpesti kikötő területének kisebbik része Újpest közigazgatási

Löwy Dávid és Neuschloss Simon bérelt helye az újpesti kikötőben

határain belülre esik, az államkincstárnak azt meg kellett szereznie. Az alapító levél (1840) I/4 cikkelye kimondja, hogy a „Káposztás –Megyeri Duna parton az Uraság által kimutatandó helyen való kikötő minden lakos által szabadon és közösen használtathatik, úgy mindazonáltal, hogy a Duna hajókázás és azzal egybekötött hajó vontatás akadályozva ne legyen.” Ezek szerint tehát az Újpesti-öböl egy része Károlyi István gróf uradalmához tartozott, amelyből – a gróf 40 000 Ft-os kártalanításával – az államkincstár azt 1855-ben kisajátítással megszerezte és Pest város tulajdonába (és kezelésébe) adta. Ugró Gyula Újpest monográfiája szerint „az akkori s a következő előjárások a [z államkincstárnak, illetve a grófnak] kártérítési igény érvényesítését elmulasztották, s miután az erre vonatkozó jog elévült: Újpest ezen kikötő partjogának elvesztése folytán tetemes kárt szenvedett”.

Pest városától 1856. október 30-án a Császári és Királyi Vízépítészeti Hivatal megvásárolta az újpesti Duna-szigetet és egy évvel később a vele szemben fekvő Duna-partot abból a célból, hogy a még Széchenyi elgondolása szerinti Duna-kikötő létrejöhessen.

1857 tavaszán megkezdődtek a munkálatok a szigeten és a Duna-parton. Ennek során megépült a sziget és a part közötti elzárógát, mellyel létrejött a jégzajlás veszélye ellen biztosított öböl. A munka sikerét elősegítette a megyeri sziget mentén a folyam sodrása által lerakott homokzátonyok és homokpadok sokasága, valamint a part és a sziget közötti kis távolság. A kikötő létesítése jelentősen hozzájárult a biztonságosabb hajózás megteremtéséhez, ugyanakkor elegendő terület volt a védett öbölben hajóépítés céljára is. A kikötő elkészülte után 2 km hosszú hajóépítésre alkalmas partszakasszal rendelkezett, kb. 75 kat. hold (34 hektár) terjedelmű volt, és képes volt 800 hajó befogadására.

A kikötő építésekor az északi lezárógát zsilip nélkül készült. Ennek sajnos az lett az eredménye – nem utolsósorban annak következményeként, hogy csatornázás híján az újpesti gyárak az öbölbe vezették szennyvizüket –, hogy az öbölben megrekedt víz szörnyű bűzt árasztott, és komolyan veszélyeztette Újpest egészségét. Bár a község előjárósága már 1869-ben „kérte a vármegyét, hogy a közegészségi

állapotra oly káros kikötőnek átalakítását eszközölje ki a kormánynál”, a koleraveszélynek kellett felütnie a fejét ahhoz, hogy a különböző bizottságok kiszálljanak, Jókai Mór interpelláljon ez ügyben a parlamentben, és végre 1873-ban felépítsék a zsilipet.

1875-ben újabb veszélyre hívta fel a figyelmet a börgyáros Wolfner Lajos, aki egyébként saját hajójával bonyolította le szállításait. A kikötő déli nyílása is szűknek bizonyult, minek következtében a kikötő medre oly mértékben eliszaposodott, hogy a gőzhajók abban már nem tudtak biztonságosan közlekedni. Újabb hosszas utánjárások, bizottságok kiküldése nyomán a kormány 1884-ben a Váci út mentén elvonuló és közvetlenül a szabad Dunába torkoló csatornát építtetett, amelybe az érdekelt gyárak, házak, telepek és utcák mellécsatornáikat bevezették, így a kikötő teljesen megtisztult a káros anyagoktól. Az ezt követő kotrás és zsilipkorszerűsítés után a kikötő területe tovább nőtt, 70 további hajó befogadására vált alkalmassá.

Az 1873-ban felépített faszilipet 1899-ben vasszerkezetűre cserélték, majd 1929-ben megépült a ma is látható vasbeton műtárgy.

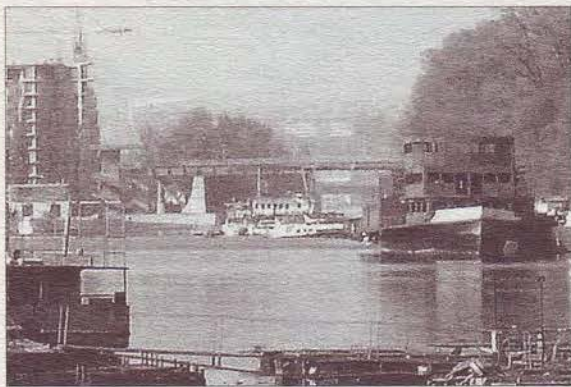
A kikötő igazgatását az Újpesti Duna Kikötő Felügyelőség látta el, amely az Óbudai Ki-

Amikor az Újpesti-öbölben még hajók épültek

rályi Jóságigazgatóságnak volt alárendelve. Ide kellett benyújtani – többek között – a kérelmeket a kikötői bérlemények engedélyezésére, a bérleti szerződések megkötésére. Mivel a sziget és a parti sáv a kincstár kezelésében volt, szinte területenkívüliséget élvezett, mert ezen a területen nem rendelkeztek intézkedési jogkörrel sem a Pest városi, sem a Pest-Pilis-Solt egyesült vármegyei hatóságok. A Pest, Buda, Óbuda egyesülésével létrejött főváros határának 1873. évi megvonása után a kikötő területének mintegy kétharmad részét visszacsatolták a pesti határhoz, és csak a kikötő északi csúcsa (az összekötő hídtól északra levő terület) került Újpest városához.

Az újpesti sziget és a Duna bal partjának északi összekötésével létrejött védett öböl, amellet, hogy kikötőként (szabatos „hajós nyelven” telelőhelyként vagy menhelyként) teljes kiépülését követően 800 folyami hajót volt képes befogadni, „a magyar hajóépítő ipar telepelye” is lett. Amikor 1833-ban Széchenyi István az Óbudai Hajógyár kialakításánál bábáskodva az osztrák érdekeltségű DGT – Duna Gözhajózási Társaság, német nevén: Erste Donau Dampfschiffarts Gesellschaft (rövidítve: DDSG) – számára az óbudai szigetet kiválasztotta, az erre a célra egész Magyarországon legalkalmasabb területet szemelte ki. Ennek „ellenpontjaként” az Újpesti-öböl az alapvetően a magyar érdekeket érvényesíteni kívánó, a DGT-nek konkurenciát jelentő gyárak bölcsője lett. Ezek a gyárak, bár a szakirodalom újpesti gyáraknak nevezi őket (utalva az öböl elnevezésére), nem Újpest közigazgatási határain belül helyezkedtek el. A ténylegesen újpesti üzem az

Amikor az Újpesti-öböl már „csak” luxus Duna-parttá válik (lakóházépítések kezdete az öböl bejártánál).

1919-ben az Újpesti-öbölnek a vasúti híd feletti részén létesített MFTR (Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.) hajóépítő üze me volt. (Ez az 1894-ben megalakult, állami érdekeltségű vállalat a századfordulón két hajójavító üzemet létesített, Orsován és Komáromban, amelyek a trianoni döntést követően határainkon kívülre kerültek.) Újpestinek tekinthető a Schlick-Nicholson Gyárnak az öböl északi oldalán található telepe, amely elsősorban gépeket szállított az angyalföldi hajógyáraknak, de foglalkozott hajóépítéssel is.

Azon túl, hogy az Újpesti-öbölben működő hajógyárak sok újpesti munkást foglalkoztattak, más újpesti kötődései is voltak ezeknek a közigazgatásilag a fővároshoz tartozó társaságoknak. Az 1868-ban megalakuló Első Magyar Pest-Fiumei Hajógyár Rt. alapítói között ott találjuk Károlyi Ede grófot, az Újpestet alapító Károlyi István idősebbik fiát, aki apja birtokainak várományosaként és 1861-től a Határozati Párt tagjaként, országgyűlési képviselőként lehetett a társaság hasznára. Vagy Veruda Pétert, az Óbudai Hajógyárban pályakezdő kitűnő hajótervezőt, aki Löwy Dávid segítségével létesítette ugyancsak 1868-ban az újpesti sziget 8000 négyszögöles, bérelt telkén hajóépítő telepét. Az újpesti Löwy Dávid 1834-ben alapított fűrészáru- és parkettgyára a jelölt időszakban már Közép-Európa legnagyobb fafeldolgozó gyártelepe volt, 400 munkással és 40 tisztviselővel.

Az újpesti téli kikötő területén volt az újpesti uszoda a Tungsram uszoda 1938. júniusi megnyitásaig. A legelső 100 m hosszú úszópálya 1913-ban létesült, de az első világháborúban elpusztult. A helyén 1920-ban 30 m-es pálya épült. Kezdetben kutak táplálták, majd az Oxigéngyár meleg vizével lehetővé vált egy sport-, egy strand- és két gyermekmedence felépítése is.

Az újpesti kikötő jelentősége a Csepeli Szabadkikötő 1926-os üzembe helyezésével egyre inkább csökkent. Az öbölben a hajógyártás vált uralkodóvá, az öböl északi részében pedig a MFTR, majd később a MAHART hajóinak javítását végezték, illetve végzik ma is.* □

* A szerző ezúton köszöni meg Bazsó Gábornak, Debreczeni-Droppán Bélának és Drobní Nándornak a források megjelölésében való szíves segítségét.

Újpest község főutcája a 19. században, 2. rész

Kezdetben Újpesten szinte minden közintézmény a Fő (ma: Árpád) út mentén lelt otthonra. 1845-ben a mai 21. számú ház helyén épült fel a község első hivatala és oktatási intézménye: a község ház, egyben az iskola épülete. Innen az előjáróság otthona húsz esztendő múlva költözött el. Később több tanterem is helyet kapott az út menti házakban, így 1882-től 1886-ig két polgári iskolai osztály létesült a jelenlegi 67. sz. ház helyén. A magán polgári fiúiskola pedig 1894-től a mai 73. számú épület elődjének Gyár (ma: Munkásotthon) utcai részében működött, innen költözött át 1902-ben a Ferenc József (ma: Tanoda) térre. A Fő úton, a mai 77. sz. ház helyén lévő régi épületben 1885 májusától Ladányi Katalin vezetésével óvoda is volt.

1851-ben engedélyezték az első gyógyszerárat, mely a jelenlegi 46. számú házban, mai helyén nyílt meg. Az eredeti bútorzattal rendelkező patikát Újpest legkorábbi ma is működő közintézményének mondhatjuk. A közelmúltban döntés született az épület bontásáról. A község gyarapodása során több gyógyszerüzletre is szükség volt. A harmadik szintén a Fő úton, az István út kereszteződésénél nyílt 1894. június 12-én, a negyedik patika pedig – eltérő források alapján – a Rózsa vagy a Hajnal utca torkolata mellett 1900. május 1-jétől volt látogatható. Orvosi rendelőt is találhattunk a későbbi 29–31. számú, ma már üres telek helyén álló épület udvari helyiségeiben. Itt 1893. november 13-tól a szegény járóbetegnek egészségügyi ellátását végezték.

Szórakozásra, mulatozásra szintén akadt hely. A Váci út torkolatánál, a Fő út 1. számú, Lőwy-féle házban működött a Széchenyi, vele szemben, a 2. szám alatt a Korona kávéház. Nagyobb társas összejövetelekre, táncmulatságokra, színielőadásokra Reiszig József Fő úti házának toldalékaként egy állandó színpaddal ellátott, nagy termet építtetett, mely 1886-os megnyitásától Colosseum néven vált ismertté. Ez a mai 23. számú telken lehetett, most nagy-

jából a Temesvári utca torkolata található az épület helyén. A terem nagyságát egy későbbi újsághír 20x40 m-esre teszi. Az Újpesti Közművelődési Kör otthona szintén az út mentén volt. Az egyesület megvásárolta Neumann Sámuel telkét, és az új ház építésére nyilvános pályázatot hirdetett. Ezt a ma 66. sz. alatt álló épületet 1898. december 17-én, ünnepélyesen avatták fel. Újpest első szállodája Központi Szálloda néven a Temető utca (ma: Mártírok útja) sarkánál állt (ma: Árpád út 61.), 1899. október 21-én nyílt meg. A község városiasodásának egyik jelképe lehetett az 1893-ban épült, ma a 37-es számot viselő, akkor Diamant Lajos tulajdonában álló egyemeletes lakóház, illetve a hat esztendővel később létesülő, két emeletével az út mentén magasló, dr. Héderváry Soma által építtetett „palota”.

A házak utcai frontján üzletek, kis műhelyek kaptak helyet, az út vonalán azonban nagyobb ipari vállalkozások is működtek. Ilyen volt az egyik első újpesti betelepülő család, a Neuschloss testvérek fakereskedelmi cége, melynek egy később létesült telephelye a mai 114–116. számú telken állt. Stern Ignác szeszgyára pedig 1860-ban kezdte meg működését a Fő úton. Fejlődésének köszönhetően másfél évtized múltán mintegy 150 főt foglalkoztató nagyipari vállalattá növekedett; a mai Aradi, Bocskai, Temesvári utcák által határolt területen helyezkedett el. Fő úti bejárata a mostani 33. számként nyilvántartott telken lehetett. Meg kell még említeni az 1870-es, '80-as évek fordulóján létesült, Bucher Leon tulajdonát képező henger- és gőzmalmot, amely a mai 93. szám alatt állhatott.

1895 tavaszán ismételten nekiláttak az út kövezetének rendezéséhez. Augusztus elején kezdődtek meg a csatornázás munkálatai, melynek során felszedték a régi burkolatot. A kőveket összetörve a József (ma: József Attila) utca makadámburkolatának építésénél újrahasznosították.

1896-ban folytatódott a munka. Május közepén a Beniczky (ma: Berzeviczy Gergely) és a Lőwy (ma: Venetianer) utcák között már

mindkét oldali aszfaltjárda készen volt, az úttest felújításán viszont még dolgoztak. Ekkor kezdődött meg a lóvasút vágányainak átépítése, a sínszálakat az új kövezettel egyidejűleg rakták le. A leendő villamosvasút számára júliustól telepítettek felsővezeték-tartó vasoszlopokat, a régebbi, telefonvezeteket tartó fenyőfa oszlopokat elbontották, a távközlési kábelek átkerültek az egyes házak tetején felállított vastartókra.

Augusztusban elkészült a Fő út új burkolata a Váci út és a Lőwy utca között. Az úttest felületét 16 m szélességben dunabogdányi trachit kockakő borította. A kövezet 10 531 m²-t borított be, és 111 030 koronaába került. Az aszfaltozott járdák területe e szakaszon 5200 m², költsége 55 384 korona volt.

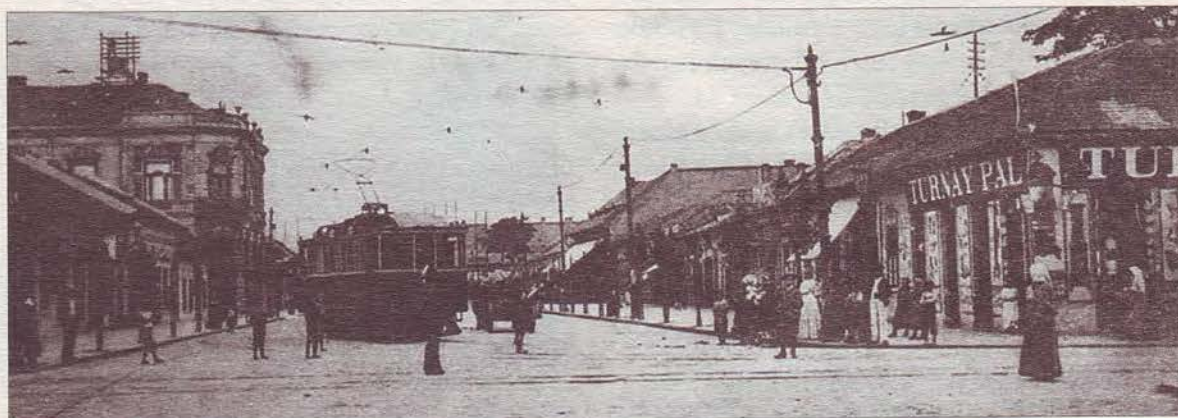
A községi előjáróság még május 25-én, a hazánk ezeréves fennállása alkalmából tartott ülésén határozatot hozott a Fő út átnevezéséről, mely szerint az évforduló tiszteletére az Árpád út nevet kapja. Tényleges átnevezésére valószínűleg csak az 1896. szeptember 4-én megtartott hivatalos átvétel idején kerülhetett sor. Az Árpád út rendben tartásáról az előjáróság maga gondoskodott: két községi munkásnak csak az úttest és a járdák tisztán tartása, takarítása volt a feladata. Emellett szerződést kötöttek egy vállalkozóval, aki naponta egyszer öntözte a burkolatot.

1897-ben újabb 14 725 m²-nyi aszfaltjárda létesült. Egy március végi újsághír arról számolt be, hogy hamarosan hozzálátnak a megújult útszakasz fásításához. Már volt erre példa: közel két évtizeddel azelőtt, 1878. március 2-án rendelte el először a képviselő-testület a Fő úti járdák fákkal való beültetését.

1898 elején összekötő vízelvezető csatorna épült a Lőwy és a Mária (ma: Lebstücker Mária) utca között. Az előjáróság úgy igyekezett enyhíteni az akkori nagy munkanélküliségen, hogy az építést lebonyolító vállalkozót kötelezte a község által kijelölt 100-150 munkás alkalmazására.

Az Árpád út a Lőwy utcától kifelé még rendezetlen volt. Külső szakaszán, a villamosvágányok mentén kerékvető cölöpök helyezkedtek el, kétoldalt árok húzódott, a közúti közlekedésre keskeny útfelület állt rendelkezésre. Az előjáróság, hogy ezen az állapoton javítson, 1898-ban határozatilag kimondta: az újpest-főt-gödöllői törvényhatósági út újpesti szakaszát a megyétől átveszi, és egészen Rákospalotáig kikövezteti. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyével létre is jött az egyezség, melynek értelmében a megye a község által eddig fizetett évi 2398 korona 94 fillér útfenntartási díjat elengedte, sőt hozzá is járult a költségekhez évi 10 600 koronával. A Lőwy utcától Rákospalotáig terjedő szakasz kövezésével Roheim Náthán vállalkozó cégét bízták meg. A munkák 1899. július 17-én indultak, és 1900. június 23-án fejeződtek be. Bazalt kockakővel összesen 30 269 m² területet láttak el, mely 304 081 korona 52 fillérbe került.

Immáron készen állt a Váci úttól Palota határáig a városiasodó Újpest legnívósabb útja. További fejlesztésként még több új, Auer-égőkkel ellátott légszeszlámpát telepítettek, majd 1901. szeptember 1-jei üzembe helyezésükkel a közönség birtokába vehette az Árpád úti korzót. □

Az Árpád út az István úti kereszteződésnél. Bal oldalon, a háttérben a központi szálloda épülete látható

Klasszicista ház a Baross utcában

A műemlékvédelem az 1940–50-es években külön figyelmet fordított a 19. század emlékeire. Ennek köszönhetően még az 1840-ben alapított Újpest igencsak provinciálisnak mondható építészetével is elkezdtek foglalkozni, és az 1952-ben közzétett budapesti műemlék-jegyzékben 34 (!) újpesti épület szerepelt.

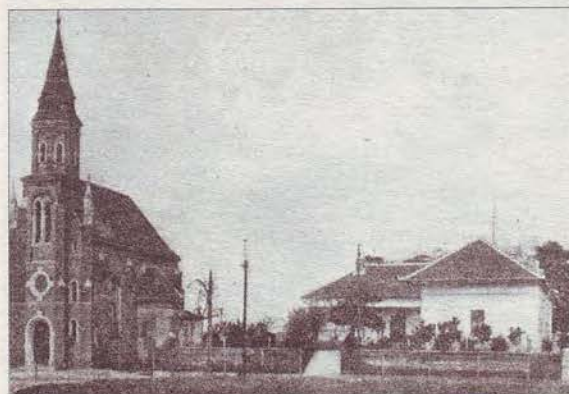
Az 1950-es évek végén viszonylag jelentős összeget biztosítottak a fővárosi műemlékek helyreállítására, hogy eltüntessék az 1956. október–novemberi harcok nyomait. A programba bevettek olyan épületeket is, amelyeket nem értek belövések, és ezek között két újpesti műemlék restaurálására is sor kerülhetett. Az Árpád út 30. számú, a Berzeviczy utca sarkán álló földszintes lakóház homlokzatát 1958-ban állították helyre, a Baross u. 72. számú iskola udvarán álló klasszicista villa műemléki felújítására pedig az 1958–65 közötti időszakban került sor. Újpest közvetlen szomszédságában álló Váci úti lóvasút végállomását Borsos László vezetésével állították helyre 1958-tól 1961-ig.

A restaurálásokkal párhuzamosan zajlott a műemlékjegyzék felülvizsgálata is, amelynek során előbb ötre, majd az 1960-as években kettőre csökkentették a IV. kerületi műemlékek számát. Az Árpád út 30. az első, a Baross utca 72. sz. ház a második körben esett ki. Utóbbi épület esetében érthetetlen a védettség megszüntetése, mert a teljesen átépített Megyeri csárdát leszámítva ma ez Újpest legrégebbi épülete. A község alapításának közvetlen előzményét jelentő István-hegyi szőlőtelepítés idejében, az 1830-as években épült.

A fői uradalomnak a Káposztásmegyeri majortól délnyugatra eső területét gróf Károlyi István 1831-ben szőlőtelepítés céljából adta bérbe pesti polgároknak. A Duna-parti területnél néhány méterrel magasabb dombot István-hegységnek nevezték el. A parcellákat a mai Baross utca két oldalán alakí-

tották ki. A fasorral szegélyezett út a Váci útból a pesti határtól nem messze ágazott ki, és a Káposztásmegyeri majorba vezetett. A megyeri szőlőparcellák kialakítása közvetlen előzménye volt Újpest község létrejöttének. A szőlőkben nyaralók, illetve vincellérlakások épültek. Az 1864-ben Újpesthez csatolt István-hegy az 1890-es évektől az 1940-es évekig tartó időszakban olvadt be a városba: a szőlők területét gyárak, illetve munkások és kispolgárok lakóházai foglalták el, létesítettek továbbá középületeket is. Ezek közül az újabb épületek sorából megmaradt néhány villa is a Baross utcában, de csak a 72. számú klasszicista stílusú. A többit a 19. század második felében építették, vagy ha volt korábbi előzményük, azt teljesen átalakították.

A Baross utca 72. számú villa ma egy utcavonalban álló, kétemeletes iskolaépület toldalékaként szolgál. A domb gerincén álló épület eredetileg L alaprajzú volt, mindkét szárnyban egy helyiségsorral. A keskenyebb szárny északról védte a tornácos udvart. A fő szárny szobáiból bizonyos fokig még ma is élvezhető a budai hegyekre nyíló kilátás, mivel a kertnek csak az alsó része épült be. A szobák keleti oldala előtti tornác csak háromszakaszos, három toszkán oszloppal. Az egykori bejárat előtti, középső oszlopköz az épület méretéhez képest igen széles, mert a belső oldalon levő dombormű méretéhez

A villa és a kápolna 1927-ben (Szalézi Értesítő)

igazodik, a szélsők keskenyebbek. A tornácot az 1970-es években úgy falazták be, hogy a három oszlop kis részlete kívül-belül még látható. Az északi szárny előtt tornác nem volt, csak szélesebb eresz. Az egykori – ma elfalazott – bejárat feletti kőablába vésett feliratot két szárnyas, lebegő figura fogja közre, amelyeket mészkőből faragtak. Az egyik koszorút, a másik íjat tart. A felirat szövege: „Nützliche Erfindungen Erwecken Die Liebe Zur Kunst” (A hasznos találmányok felkeltik a művészet iránti szeretetet). A szállóige alatt három darabból összeállított, indadíszes kerámia dombormű található, a közepén női fejjel. E díszítményt valószínűleg utólag, a 19. század második felében helyezték ide a bejárat díszítésére. Az épület nyugati homlokzatának közepén az 1960 körüli helyreállításig terasz volt, melynek tetejét négy pillér tartotta. A helyreállításkor utólagosnak ítélték, és lebontották, bár valószínű, hogy eredetileg is volt valamilyen terasz az épület kerti oldalán. Az ablakok eredeti rendszerét és a szélsők feletti falmélyedéseket a falazat vizsgálata alapján rekonstruálták.

1874-ben a szőlőt az épülettel Schreiber Janka, az angolkisasszonyok budapesti intézetének főnöknője vásárolta meg apai örökségéből, és 1885–86-ban a villa mellett kápolnát építtetett, Bachmann Károly terve szerint. Lóvasúttal a Váci utcai iskolából rö-

vid idő alatt ki lehetett érní Újpestre, ahol a főváros első leányiskolájának növendékei sportolhattak, kertészkedhettek. Néhány év elteltével azonban gyökeresen megváltozott az addig idilli táj. Újabb és újabb gyárak létesültek a környéken. Az angolkisasszonyok céljának a ház már nem felelt meg, és 1912-ben eladták egy magánszemélynek. 1925-ben az újpesti római katolikus egyházközség vásárolta meg, majd 1927-ben átadta a szalézieknek. A Bosco Szent János alapította rend ekkor már három éve működtetett gyermekvédelmi intézetet Rákospalota és Újpest határán, a Clarisseumban. A Baross utcában a Jézus Szíve Fiúotthon hozták létre, amelyben délutáni foglalkozást biztosítottak a környéken lakó gyerekeknek. 1930-ban épült fel a kétemeletes tanoncinternátus – a mai iskolaépület –, amelyet a villa oldalszárnyához csatlakoztattak. Valószínűleg ekkor mélyítették a villa udvarát.

A szaléziek elűzése után, 1950-ben a Zója Szakérettségis Kollégiumot helyezték el az épületben. 1955-től a Berzeviczy Gizella (ma: Berzeviczy Gergely) Közgazdasági Szakközépiskola működik benne. A régi épületrész ablakait és ajtóit feltehetőleg az 1970-es években cserélték ki, amikor több belső válaszfalat is áthelyeztek, illetve az addig üvegezett tornácot fallal építették be. Egy következő átalakításkor terasszal fedett, alacsony toldalékot építettek a tornác elé. □

A tornác domborművének részlete (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal)

Nyugati homlokzat, 1950 körül (Seidner Zoltán, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal)

Az összeesküvők újpesti nyomdásza

Az ifjú Eötvös Károly jogászhoz, későbbi ügyvédhez és jeles íróhoz, a reformkori liberalizmus hívéhez 1864-ben, egy zimankós decemberi estén veszprémi lakásába beállított egy idősebb rokona, volt '48-as honvédtiszt. Körülnézett a szobában, kulcsra zárta az ajtót, majd Eötvöshöz fordulva így szólt:

– Magunk vagyunk?

– Magunk.

Eötvös mosolygott a nagy óvatosságon. A rokon elővett egy köteg nyomtatványt, ebből átnyújtott neki tíz példányt.

– Ez a forradalmi kormány kiáltványa a nemzethez. Az éjjel ezt magad, személyesen kiragaszd a falakra, vigyázz, senki meg ne csípjén!

Eötvös kezébe vette, forgatta, nézegette a kiadványt, szép papír, szép a nyomás. Rövid, komoly a tartalom, neves író fogalmazhatta. Kibocsátja a „Magyar Függetlenségi Bizottmány”. A pecsét helyén az ország címere angyalok és korona nélkül, olyan, mint az 1849-i pénzek.

Miután a rokont figyelmeztette, ne tartson magánál egyet sem a kiáltványból, elköszönt. Még aznap éjjel Eötvös kiragasztotta a röplapokat. Másnap reggel bement a városba, ahol csodálkozva látta, hogy vagy ötven kiáltvány van felragasztva a házak falára, tehát mások is benne vannak az összeesküvésben. Ugyanakkor Pesten, Budán és más városokban is olvashatta a lakosság a falakra ragasztott röplapokat.

Ez a kiáltvány az Almássy–Nedeczky-féle összeesküvés felhívása volt. Az 1863–64. évi lengyel felkelés példája buzdította az összeesküvés résztvevőit Magyarország függetlenségének visszaszerzésére. Az 1848-as törvények szellemében tevezett fegyveres harc előkészítéseként több Habsburg-ellenes tüntetést szerveztek, amelyben azután számos volt honvédtiszt vett részt. Almássy Pál – Nedeczky közvetítésével – felvette a kapcsolatot a

Torinóban élő Kossuth Lajossal. A kormányzó tárgyalásokat kezdeményezett az olasz kormánnyal, amely húszezer kézfegyvert ígért a felkelőknek. Nedeczky hazaérkezése után megindult a hazai szervezkedés.

A forradalmi megmozduláshoz nyomtatványokra is szükség volt, a nyomtatási munkát ifj. Sógor György nyomdász vállalta fel. Az apja sokat mesélt az 1848–49. évi szabadságharcról. A fiatal nyomdászt lelkesítette az a tudat, hogy részese lehet egy újabb és sikeres forradalmi eseménynek.

Idősebb Sógor György is nyomdász volt. A szabadságharc kitörésekor beállt honvédek, vitézül küzdött a csatákban. 1855-ben bérbe vette Beimel József esztergomi nyomdáját, de az anyagi eszközök hiánya miatt vállalkozását feladta, visszatért Pestre, ahol szedőként dolgozott. A Nyomdászegyesület rokant tagjaként, 1882-ben, Vácott hunyt el.

Ifj. Sógor György a belvárosi Uri (ma: Petőfi Sándor) utcai Traltner–Károlyi-féle nyomdában éjszakánként szedte ki és nyomtatta az összeesküvés nyomtatványait. Innen vitte a kész kiáltványokat az Országos Mezőgazdasági Egyesület Köztelek utca és Üllői út sarki székházába.

Eötvös Károly

Egy alkalommal Eötvös és egyik barátja meghívottként az összeesküvők gyűlésére igyekeztek. Amikor az épület közelébe értek, a barát óvatosságra intett. Észrevették, hogy az utca túloldaláról titkosrendőrök figyelik, ki megy be az épületbe. Visszafordultak, és sietve eltávoztak a helyszínről.

1864. március 13-án, a bécsi forradalom évfordulóján Kossuth Lajost és a szabadságharcot éltető, nagyszabású felvonulást rendeztek a pesti Belvárosban. Asbóth Lajos volt '48-as honvéd ezredes ezt követően elárulta a szervezkedést. Asbóth adatszolgáltatása nyomán a rendőrség letartóztatta az összeesküvés résztvevőit. Almássyn és Nedeczkyt kívül az 1861. évi országgyűlés öt képviselőjét tartóztatták le, s volt honvédtisztek, értelmiségiek, birtokos nemesek egész sorát. Többen menekülésre kényszerültek. Láng Ignác ügyvéd, aki 1848-ban Pest főkapitánya volt, öngyilkos lett, Sebes Emil honvéd őrnagyot pedig szökés közben lőtték agyon. Esztergomban és Vácott kisebb-nagyobb fegyverkészleteket koboztak el.

Ifj. Sógor Györgyöt is besúgták a művezetőjének, aki magához hívatta, jóindulatúan két-három napot engedélyezett az ifjúnak, hogy külföldre meneküljön. Sógornak nem sikerült elhagynia az országot, a határon elfogták, és bilincsbe verve Pestre vitték, ahol a

többi összeesküvővel együtt katonai bíróság elé állították.

Almássy Pál volt '48-as politikust, Nedeczky István volt '48-as huszár századost – Deák Ferenc unokaöccsét – és Beniczky Lajos volt '48-as honvéd ezredest – a felvidéki bányavárosok egykori kormánybiztosát – kötélt általi halálra ítélték, majd az ítéletet húszévi várfogságra mérsékeltek, amelyet Olmützben kellett letölteniük. Ekkor mintegy száz résztvevőt ítéltek el, Sógort várfogsággal büntették. 1867-ig senyvedett nehéz vasban az aradi börtönben. Ferenc József magyar királyla koronázásakor társaival együtt amnesztiában részesült.

1869–1870 között megalapította az első nyomdászéclapot, Revisió címmel. Keszthelyre költözött, ott egy nyomdát létesített, több esztendőn át küszködött a nyomda felvirágoztatásán, de sikertelenül. Feladta a nyomdát, visszatért a fővárosba, Újpesten telepedett le, a helyi nyomdában kéziszedőként dolgozott. Már a börtönben meggyengült a látása, erősödő szembaja miatt egyre kevésbé tudta a munkáját ellátni. Végül nagy nyomorban élt.

1888. április 25-én hunyt el, Újpesten. Hazafias szerepét a nyomdászírók írták meg.

Az összeesküvésről Kossuth Lajos megemlékezett Irataim című munkájában. □

Nedeczky Lajos

Almássy Pál

(A szerző grafikái)

Az újpesti elemi iskolák története, 3. rész

Az oktatásügy területén küzdelmes, zaklatott éveket zárt le az 1879-es esztendő. A legfőbb nehézséget az anyagiak hiánya, a szervezetlenség, a hozzá nem értés okozta. A jó szándék kevesnek bizonyult. A fővárossal való szoros kapcsolat (lóvasút, vonat), a gyáripár gyors fejlődéséből fakadó polgáriasodás, a városiasodás a művelődési igényt is fokozta. Eötvös József oktatásügyi miniszter rendelkezései a népoktatás feltétlen szükségességének felismerését jelentették egyfelől, másfelől a súlyos anyagi gondokkal küszködő elöljáróságra néhez, megoldásra váró feladatokat róttak.

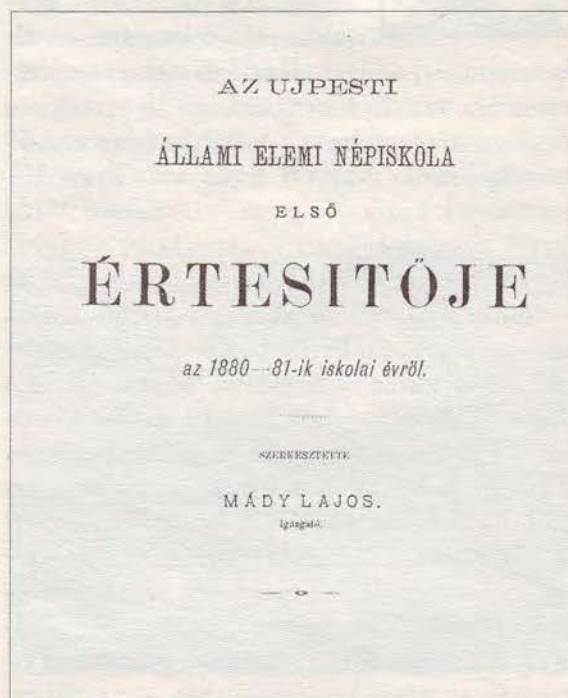
Az 1879/80-as tanévben Újpesten induló tíz osztályba 1076 tanulót vettek fel, miközben a községben a 6–12 éves korú tanköteles gyerekek száma elérte az 1600-at. Az iskolaszékeknek be kellett látnia, hogy ez így nem maradhat, s mivel csak a gyermekek mintegy fele részesül oktatásban, ezzel megsértik az oktatási törvényt, a kötelező elemi iskolába járást. Az évről évre kapott állami segélyek csak ideig-óráig tartó segítséget nyújtottak.

Pest megye tanfelügyelője 1877. február 10-től Tóth József lett. Tóth József (1842–1913) nem pedagógiai, hanem jogi végzettségű volt, de a népnevelés, népművelés lelkes apostola. Jogi tájékozottsága lehetőséget adott neki, hogy az iskolákkal kapcsolatos közigazgatási ügyeket áttekintse, és helyesen döntsön.

Újpest közel állt a szívéhez. Éveken át figyelte a községi elöljáróság vergődését az oktatás területén. Megpróbált segíteni ügyes politikus, jó diplomata módjára. Befolyására a megyei közigazgatási bizottság 1879-ben bizonyos tájékoztató lépéseket tett, milyen összeget tudna biztosítani az elöljáróság a megszabott évi 5%-os adón felül, s tudna-e egy építendő iskola céljára telket biztosítani. Mády Lajos visszaemlékezései szerint Tóth József megkereste Újpest képviselő-testületét avégett, hogy ha az állam átvénné az iskolát, az évi 5%-on kívül mennyi évi segélyben ré-

szesítené azt. A képviselő-testület döntése szerint az évi 5% pótdadón kívül, mely ez idő szerint majd 2000 forint, még 2000 forinttal kívánta segíyezni az iskolát. Ezenkívül minden épületet, tanszert, taneszközt, amely a község vagy a községi iskola tulajdonában van, át fog engedni használat végett az állami iskolának. Tóth József részletes felterjesztést nyújtott be, s hosszas tárgyalások során sikerült meggyőznie a minisztériumot arról, hogy hasznosabb az államnak, ha irányítása alá vonja a községi iskolát, ugyanakkor sikerült rábeszélne az iskolaszéket és az elöljáróságot, hogy engedje át az iskola fenntartásával járó személyi és dologi kiadásokat az államnak, mert ez előnyösebb a községnek. Az iskolaszéken és a felállítandó gondnokságon keresztül még marad lehetőség egyes községi kívánságok megvalósítására.

Így írták alá 1880. szeptember 17-én a 26.400/1880 VKM rendeletet, mely az eddigi újpesti községi iskolát államivá változtatta, és ezen iskola első igazgatójává kinevezte Mády Lajost.

Mády Sárközüjlakon született 1848. augusztus 5-én, meghalt Újpesten 1918. január 1-jén. Debrecenben teológiai és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Tanítói oklevelet Pest-Budán szerzett 1872-ben. Ebben az évben Nagykárolyban tanított, 1873. november 29-én segédtanító lett Újpesten, s itt telepedett le. A következő évben már mint tanító felváltotta Tipray Mihályt az iskola élén. 1880-tól egy évtizedig igazgatója az állami elemi iskolának, az általa megszervezett polgári leányiskolának, vezeti a községi iparos- és tanonciskolát. A megyei bizottság tagjainak választásakor a második legtöbb szavazatot kapta. Nemcsak tanult, lelkeszi és pedagógiai diplomával rendelkező személyiség volt, de voltak elképzelései arról is, milyennek kell lennie egy iskola belső rendjének a tanév kezdetétől a tanévzárásig, s fáradságot nem kímélve volt ereje, hogy elképzeléseit meg is valósítsa. Ő volt az első, aki az iskola munkájáról a mai igényeknek is megfelelő, évről évre gazdagabb tartalmú értesítőket jelentetett meg. Tanítói munkájában mindig a közösség érdekeit tartotta szem előtt. Mai szóval élve karizmatikus egyéniség volt, igazgatói tevékenysége ösztönzőleg hatott tanítótársaira is.

Amikor az állam átvette az iskolát, 13 tanterem és 13 tanító volt Újpesten. A nagyszámú tanköteles gyerekre való tekintettel az állam mindjárt az átvételkor 5 új tantermet létesített 5 új tanítói állomással, így 18 osztályban folyhatott a tanítás, egy osztályra átlagosan 69 tanuló jutott. Nagyon bajos volt ilyen körülmények között dolgozni – olvasható Mády egyik beszámolójában –, „minthogy a tanítás nyelve magyar lévén igen nagy fáradsággal jár a különböző nyelvű és nemzetiségű szülők gyermekeit kivált kezdetben tanítani”. Az állami elemi iskola első tanítói voltak: Ábrányi Lajos, Csányi Gyula, Csurányi Fanni, Friedrich Vendel, Gallauer Lujza, Grézló János, Hlavacsek István, Kalocsa Róza, Kasza Matild, Királyi Mariska, Lisze Ignác, Peri Teréz, Radoch József, Richnovszki Irma, Szentes Ilna, Schwarz Mór, Tipray Mihály és Zegelmann Paula. A kinevezett tanítók közül néhányan már több éve tanítottak Újpesten, jól ismerték az itteni körülményeket, a tanítási vi-

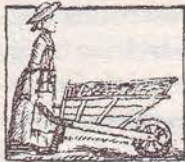
szonyokat. Ilyen volt Tipray Mihály, aki 1869 óta dolgozott Újpesten, vagy Schwarz Mór, aki az izraelita iskola első tanítója volt, Kalocsa Róza pedig mint a Hölgyek Lapjának szerkesztője vált ismertté Újpesten.

Az állami iskola nem oktatási jellegű ügyeinek intézését a minisztérium által kinevezett ügynevezett gondnokság végezte. A gondnokság az állami népiskolák közvetlen helyi hatósága volt, bizonyos hatósági felügyeletet és gazdálkodási feladatokat látott el. Az újpesti gondnokság tiszteletbeli elnöke Bossányi Ferenc politikus, Újpest képviselője volt, elnöke Bódi Ferenc. A gondnokság tagja volt Beniczky Antal községi jegyző, Horváth Ferenc bíró, Illek Vince plébános, Szilágyi Sándor esküdt, színművész, Szerényi Albert rabbi, Wolfner Lajos gyáros és Mády Lajos igazgató-tanító.

Alig néhány adat található arra vonatkozólag, hogy az iskolai munkához elengedhetetlenül szükséges alapfelszereltségen kívül rendelkezett-e az államivá lett községi iskola egyéb dolgokkal is. Mády Lajos feljegyzéseiben csak a különösen fontos, talán máshol nem is található szemléltetőanyagot említi. Eszerint a 18 tanteremben az első évben volt 9 db térkép, 144 db magyar–német fali olvasótábla, 200 db beszéd és értelem gyakorlására szolgáló rajz, 10 m falitábla (nem tévedés, hosszban és nem darabban számították), 7 számológép, 2 földgömb. Az új állami elemi iskola egytanítós, hatosztályos volt. Az osztályok a község különböző utcáiban lévő lakóépületek bérelt helyiségeiben nyertek elhelyezést. A fiúk és a lányok külön-külön osztályba jártak. Az osztályok helye az 1880/81-es tanévben: Attila utca, Templom utca, Károlyi [ma: Károlyi István] utca, Lőrinc utca, Fő utca [ma: Árpád út], István utca, Sándor [ma: Liszt Ferenc] utca, Gyár [ma: Munkásotthon] utca, Kis Deák Ferenc [ma: Illek Vince] utca, József [ma: József Attila] utca, Löwy [ma: Venetiánér] utca, néhány év múlva még a Beniczky [ma: Berzeviczy] utcában is működött egy osztály. Az első évben a 18 tanterembe 20 tanulócsoport járt, mert a két V–VI. osztályt összevonták egy terembe.

Az iskolák (osztályok) szétszórtan, de egymáshoz viszonylag közel voltak, nagyjából a Dunától az István útig, dél felől a Fő [ma:

Árpád út] utcától, észak felől pedig a mai Deák Ferenc utca által határolt területen. Ez volt a korabeli Újpestnek a legsűrűbben lakott része. Az osztályok nagy része az Attila és a Templom utcai házakban nyert elhelyezést. Az osztálytanítókon kívül részt vettek az oktatói munkában a különböző felekezetű vallás-tanárok (hitoktatók), testnevelő-, rajz- és énektanítók, valamint kézimunka-tanítónők.

Az V–VI. osztályba járó tanulókat a kertészetre és a mezői gazdálkodásra az István-telki gazdasági iskola igazgatója, Petheő Miklós, a lányokat pedig kertészen kívül selyemkészítésre is oktatta Kalocsa Róza asszony, s mintegy 5000 gubót termeltek. Az értesítők mutatják a Mády által kialakított szigorú iskolarendet. A beíratás általában augusztus legvégén vagy szeptember első napjaiban kezdődött, s két hétig tartott. Közben azonban szeptember első napjaiban indult az oktatás is. Az igazgató nyomatékosan felhívta a szülők figyelmét arra, hogy „azon gyermekeiket írássák be, kik már 6 évet elérték, s 12 évet be nem töltötték, ha bár két-három vagy négy osztályt végeztek volna is el”. A beíráskor fizetni kellett az első félévi tandíjat, 1 forintot, 40 krajcár beíratási, 10–10 krajcár könyvtárdíjat és az értesítő árát. A szegény sorsúak és a vagyontalanok különböző fokú kedvezményekért folyamodhattak.

A tanítás délelőtt és kora délutáni időben folyt. Év végén, június hónapban nyilvános vizsgákat tartottak.

Milyen elfoglaltságot jelentett az iskola egy hatéves kisfiúnak, kislánynak? Első osztályban heti 24 órát, ehhez jött még egy-két hittanóra. Tantárgyak voltak: írás-olvasás heti 10 óra, beszéd- és értelemgyakorlat heti 5 óra, számtan ugyancsak heti 5 óra, ének 2 óra, a nyolcvanas évek közepétől kézimunka heti 2 óra. Második osztályban csökkent az írás-olvasás és a beszéd- és értelemgyakorlat óráinak száma, de bejött a magyar nyelvtan, német írás és olvasás, a testnevelés, és nőtt a kézimunka-órák száma. A harmadik osztályban új tárgy volt a földrajz és a rajz. Az V–VI. osztályban az előírt alaptárgyakon kívül (írás, olvasás, számolás) lehetett választani két vagy több tárgyat az alábbiakból: német olvasás és nyelvtan, egészségtan, alkotmánytan, természettan,

világtörténelem és kertészettan. A legtöbben ez utóbbi mellett döntöttek. Kaptak osztályzatot az írásbeli munkák külső alakjára, minősítették a szorgalmat és a magaviseletet. A következő érdemjegyeket használták: kitűnő, dicséretes, jeles, jó, elégséges, elégtelen. A magaviseletre: dicséretes, illő, tűrhető. A tanulók előmeneteléről havonta kis értesítő-könyvecskét, év végén pedig bizonyítványt osztottak ki. Azok a tanulók, akik egy vagy két tárgyból elégtelen osztályzatot kaptak, szeptember első három napján az igazgatói helyiségben délelőtt 9-től 12-ig az elégtelen „osztályjegyet” kijavíthatták, a három vagy több tantárgyból „elégtelen osztályjegyet” kapott diákok megismételték a tanévet.

Mády mint igazgató a szétszórtság ellenére is jól összehangolt, azonos jellegű pedagógiai munkára buzdította kollégáit. Ennek érdekében már az 1880/81-es tanévben a közös munkát megalapozandó „a tantestület [...] tartott 18 rendes gyűlést, melyen az iskola érdekébe vágó ügyekben tanácskozott s határozott. Az állami tantestület – hogy a nevelés s tanítás körül nagyobb munkásságot fejthessen ki – maga kebelében önképző kört alkotott, s ez év Mártius közepe óta 8 önképző köri gyűlést tartott”. Az év folyamán ettől függetlenül máskor is foglalkoztak a hatékonyabb tanítás kérdéseivel. Ebben segítséget kaptak a gondnokságtól is, melynek tagjai az iskolát rendszeresen látogatták. A tantestület egyébként is szíven viselte tanítványai sorsát, több ízben rendezett táncmulatságot, melynek tiszta jövedelmét a szegény gyerekek segélyezésére fordították.

(Folytatjuk...)

Korabeli osztályterem

Újpest kriminálföldrajza 1897-ben

Újpest 19. századi gyors fejlődése a település rendvédelmi helyzetére is hatást gyakorolt. A községben a századforduló végére, a főváros közelsége okán, sajátos közbiztonsági helyzet alakult ki. A fővárosban bűncselekmények elkövetése miatt üldözött, kitiltott személyek számára menedéket nyújtott az erőteljesen iparosodó és a lakosság számadataiban is dinamikusan növekedő, Budapesthez közeli település. Ezt az összefüggést ismerték fel a korabeli rendőri és közigazgatási szakemberek, valamint a politikai vezetők, aminek a következményeként a fővárosi rendőrség egyik meghosszabbított karjaként Újpest rendőrkapitányságát a fővárosi rendőrség alárendeltségébe utalták. Így 1897-ben az 1881-es XXI. t.-c. értelmében Újpest (és Rákos-Palota) területe a „székesfővárosi rendőrség” működési terüle-

téhez tartozott. Ez akkor pontosan a következő területnagyságot jelentette: Budapest székesfőváros területe: 33 798 kat. hold, Újpest község: 920 kat. hold, Rákos-Palota község: 7600 kat. hold. 1890. január 1-jén megkezdte tevékenységét az újpesti kerületi rendőrkapitányság, amelynek első rendőrkapitánya dr. Farkas Lajos volt. 24 gyalogos, négy lovas rendőr, egy őrmester és egy ellenőr tartozott az őrszemélyzethez, amelynek élén egy rendőrfelügyelő állt. A kapitánysághoz tartozott még négy detektívfelügyelő is.

Mivel Újpest és Rákos-Palota községek egy (az újpesti) kapitánysági működési területet alkottak, ezért a két települést egy nyilvántartásban, kültelki minősítéssel együtt jelenítették meg. A házak száma Újpesten 1484, Rákos-Palotán 882 volt ekkor. Budapesten összesen 17 274 házat tartottak nyilván. Újpest és Rákos-Palota községek lakossága 45 000 főt számlált.

A területen rendőri szempontból további változások következtek be 1895-ben. Az Újpest község területén átfolyó Duna partja külön kerületi kapitányság működési területét képezte, ugyanis a belügyminiszter 1887. január 15-én engedélyezte a dunai kerületi kapitányság felállítását.

Az elmúlt időszak közbiztonsági tapasztalatai alapján az újpesti rákos-palotai rendőrkapitányság fővárosi alárendeltsége mintájára a rendőri vezetők további bővítésre szánták el magukat. A közveszélyes személyeket így jobban szem előtt tudták tartani. Pest vármegye, valamint a pestvidéki kir. ügyészség is kezdeményezte a főváros hatáskörének kiterjesztését.

A székesfővárosi állami rendőrségnél 1897-ben 220 rendőrtiszt szolgált. Ugyanekkor az Újpest és Rákos-Palota területén szolgálatot teljesítő kapitányságon 1 tiszt, 1 őrmester, 2 ellenőr, 21 I. osztályú rendőr, 12 II. osztályú rendőr dolgozott; a rendőrök gyalogos besorolásúak voltak, naponta 9 „őrzárás”-t és 1 tűzört állítottak ki. A jelzett időszakban Újpesthez 3 őrszoba tartozott.

Gyalogos rendőr egyenruhája 1896-ban

1897-ben a helyi kapitányságra 872 feljelentés érkezett, amelyet a kimutatások szerint mind elintézték. Ismerve a főváros feljelentési statisztikai adatait, ez a mennyiség lényegesen kevesebb, mint az egyes kerületekben megtett feljelentések száma, az összes fővárosi feljelentés 2%-t teszi ki. Az elintézés természetesen nem egyhangú befejezést jelentett, hanem határozattal, illetve ítélettel való lezárást. Ezek közül a 863 kihágási ügyet ítélettel fejezték be, mégpedig a következő formákban: felmentő ítélettel zárult 93 ügy, elzárással elmarasztalták 334, pénzbüntetéssel sújtották 436 esetben az elkövetőket. A kihágások (szabálysértések?) sokszínűségét mutatja az alábbi összeállítás, az akkor érvényben lévő 1879. XL. tv. szerint ezek a következők: nemekben és esetekben fordultak elő: hatóság és közrend ellen: 36, közbiztonság ellen: 177, közrend és közszemérem ellen: 408, közegészségügy és testi épség ellen: 195, tulajdon ellen: 44, vasárnapi munkaszüneti tv. ellen: 10, egyéb törvények ellen: -, miniszteri rendeletekbe ütköző kihágás: 5, hatósági szabályrendeletbe ütköző kihágás: 202, főkapitányi rendeletbe ütköző kihágás: 3.

Ez időben a fővárosi rendőrség a kihágás miatt előállított személyekre is kiterjesztette a statisztikai adatgyűjtést, amely nem okozott nehézséget, hisz minden őrszobán előállított személy bekerült a napi jelentésbe, ám erről csak fővárosi szinten, hónapokra, életkorra, foglalkozásra és az előállítás okaira vonatkozólag készült kimutatás.

Illusztráció a Csendőrségi Lapok 1897-es évfolyamából

A büntetések közül jelentős részt tett ki a pénzbírság. Ez az újpesti kapitányságon az országos alapra befolyt rovatrendben 2357,38 koronát jelentett. Az előző (1896) évhez viszonyítva az ítéletek száma visszaesett, ugyanakkor a pénzbírság összege nagyobb volt, amiről 1897-re vonatkozólag egy szigorúbb ítélkezési gyakorlatra lehet következtetni. A pénzbírság mellett meg kell említeni az újpesti szegényalapra történő befizetés gyakorlatát is, amely 1897-ben 629,94 korona volt.

A vizsgált időszak egyik legjelentősebb problémája volt a „kéjnök”-kel kapcsolatos ügyek rendezése. A főváros és Újpest lakossága is számtalan esetben állt elő azzal a kéréssel, hogy az adott városrészekből, telepítsék ki a „kéjnök”-ket. A rendőrség helyzete igen nehéz volt, mert úgy gondolták, ha szigorúan lépnek fel, akkor a „kéjnök”-k lakhelye titkossá válik, és kivonják magukat az orvos-rendőri ellenőrzés alól. Ugyanakkor megértették a lakosság panaszait is. A kerületi kimutatás szerint Újpesten ez időben bordélyházban 41, magánházban 27 „kéjnök” volt. A rendőrség által kórházba küldetett 81 „kéjnök”. □

A Rendőri Lapok 1901. december 1-jén megjelent száma

KOVÁCS CSABA

A kis „mozdony”

Az angol James Watt által szerkesztett gőzgép 1769-ben történt szabadalmaztatása után alig 40 év telt el, s már a mezőgazdaságban is elkezdtek alkalmazni a gőz erejét. 1811-ben készült az első kifejezetten a mezőgazdaság számára kifejlesztett gőzgép. 1845-ben gőzlokomobilok sorozatgyártása indult meg. A gőzlokomobil keréken mozdítható gőzerőgép. 1852-ben érkezett hazánkba az első gőzlokomobil. Ekkor kezdődött Magyarország mezőgazdaságában a gőzkorszak. A gőz alkalmazására a legtöbb próbálkozást a szántás területén találjuk, nem véletlenül, hiszen ez különösen erőigényes munka. 1883-ban nyitotta meg kapuját hazánkban a Hoffherr-Schranz gyár, amelyben gőzlokomobilok is készültek. Az itt gyártott gépek a 20. század derekáig üzemeltek, akkorra kiszorította őket a sokkalta egyszerűbb benzines technika. Mezőkövesden, a Hajdu Ráfi János által alapított és gondozott Mezőgazdasági Gépmúzeumban ma is látható egy 1910-ben gyártott gép, a gyűjtemény „kiemelkedően szép műtárgya”.

A Könyves Kálmán Gimnázium fizika-szertárának egyik ékessége egy szépen helyreállított, működőképes gőzgépmodell. Nem tudni, mikor, kiknek a jóvoltából került ide a

A felújított kis „mozdony” (Fotó: Rudó Szilvia)

szerkezet. Ránézésre mozdornak tűnik, de hamar kiderül, hogy lóvontatású szerkezet volt. A dugattyú nem tette önjáróvá, hanem egy nagy vaskereket forgatott meg.

A készülék a Hoffherr-Schranz gőzlokomobil kicsinyített mása. Ez a gép erőgép volt, vagyis cséplőgépet hajtott meg szíjhajtány segítségével, s a cséplőgép a gabonaszemek kipergetését helyben, a mezőn elvégezte. Az élő tűz és a kiszáradt búzatábla találkozása veszélyt is jelentett, olyannyira, hogy a szerkezet alkalmazásának korában csak a lakott területtől távoli tanyákon lehetett dolgozni vele. A cséplőgép megalkotása, alkalmazása óriási lépés volt a mezőgazdaság fejlődésében, hiszen általa belátható időn belül nagy tömegű gabona feldolgozása vált lehetővé. Megoldhatóvá vált a nagyüzemi gazdálkodás, kevesebb emberrel többet lehetett termelni. A technikához viszont szoknia kellett az embernek, s ez nem ment mindig könnyen.

A modell az 1910-ben gyártott, előbb idézett eredetinek kb. 1:4 arányú kicsinyített mása. Fontosabb részleteiben megegyezik az eredetivel. Kazánja, kéménye, dugattyúja, hajtánykereke, sípja van. Mivel kisebb méretű, nem igényli az összes tartozékot, a biztonsági berendezést a működéshez. A formai hűséghez viszont ragaszkodtak a modell alkotói. Így adódott, hogy megtalálható rajta a röpsúlyos nyomásregulátor, mely a gőznyomás szabályozását változtatható sugarú körpályán mozgó fémgolyók segítségével végzi, de forgása nem az eredetivel egyező módon történik. Külön meghajtólánc segítségével a működő gép forgatja meg a regulátort. Körülbelül 45 perc szükséges a felfűtéshez, s 10-15 percig képes „dolgozni”. A sípja szépen szól, csak sokat fogyaszt a gőzből.

A felújítást a MÁV Nostalgia Kft. Istvánbeli főműhelyében végezték a szakemberek 2000-ben. Gondos, minden részletre figyelmes munkájuk során kívül-belül megújult, megszépült a szerkezet a 2004. évi iskolanap alkalmával fel is éledt sokéves álmából. □

DR. ARADI NÓRA

Bagolyvár 1946–1950

Újpesten, a Benitzky utca 7. szám alatti földszintes, romos házban, annak vaslépcsőn megközelíthető, lyukas tetejű padlásterében kezdődött 1946-ban egy különös „honfoglalás”, a képzőművészet tartós vagy átmeneti beköltözése. Így jött létre a Bagolyvárnak nevezett, semmihez sem fogható kolónia.

Volt, akinek nem volt lakása, és itt alakította ki a maga kuckóját, életterét. Másoknak volt hol lakniuk, de ide vonzotta őket a beszélgetés, vita, eszmecsere lehetősége. És akinek közben lett lakása, az is visszajárt a különös „műterembe” a társak közé. A fluktuáció ellenére többé-kevésbé állandó maradt a művészek közönsége.

A bagolyváriak 1946 végén rendezték első tárlatukat, egy akvarellkiállítást, ahol Ká-

dár Zoltán művészettörténész – később egyetemi tanár – tartott tárlatvezetést. Az akvarell nemcsak azért volt fontos, mert vászonra nem tellett, hanem mert tisztában voltak vele, hogy ez a technika a festői készség komoly próbaköve. 1949–1950-ig évente szerepeltek Újpesten. Társadalmi szervezetek, iskolák adtak otthont műveiknek, s a tárlatmegnyitók, rendezők között olyan személyiségek szerepeltek, mint Kassák Lajos, aki akkoriban egy irodalmi kört vezetett az Újpesti Munkásotthonban, Kállai Ernő, a kiváló művészettörténész és esztéta, Gáborjáni Szabó Kálmán, a Képzőművészeti Főiskola tanára. A helyi sajtó röviden tudósított megmozdulásaikról, de 1948-as kiállításukat már a Népszava méltatta.

A Bagolyvár jellegzetes „terméke” a háborút követő éveknek. Egy szobrász, meg grafikusok, festők szervezkedtek, egymás segí-

Istvánfy János Újpesti Bagolyvár című képe (1948)

tésének a szándéka hozta közelebb őket egymáshoz. Együtt próbáltak úrrá lenni a nyomoron, együtt törekedtek arra, hogy munkáikkal minél több embernek örömet szerezzenek. Mecénásnak nevezhető támogatóik nem voltak, de akadtak néhányan, akik folyamatosan figyelemmel követték sorsukat, és akartak, tudtak segíteni. Dr. Kövesdi Ferenc jogász, a Népjóléti Hivatal tisztviselője, majd a Bányagépgyártó Vállalat vezető jogtanácsosa szerzett részükre ingyenebédet a szegénykonyháról, alkalmi megbízásokat dekorációk, feliratok, óvodai képek stb. készítésére, sőt a főiskolára járóknak pénzbeli segílyt egy-egy félév elvégzése után. Dr. Teke István körzeti orvos ingyen vállalta gyógyításukat, egészségük gondozását. Dr. Emőd József ügyvéd képviselte érdekeiket a háztulajdonossal szemben, akit sikerült meggyőznie arról, hogy követeléseiről lemondjon. Dr. Emőd szervezte meg 1947-ben az Újpesti Művésztelep Barátainak Társaságát, és nemcsak ennek jogi képviselőjét vállalta, hanem arra is keresett és talált módot, hogy a bagolyváriak alkotásai minél több újpesti otthonba eljussanak; a honoráriumot ő előlegezte meg a művészeknek. A nem művész kapcsolatok közé tartozott még az „ideológusként” számon tartott Farkas Imre fizikus, aki Imre Farkas néven Lírai kutatások címmel verseskötetet adott ki. A Bagolyvárra egyébként mint ideológiamentes csoportra emlékeznek, habár az építés és az alkotás vágya – a háborút követő években – eleve kizárta a szemléleti közömbösséget.

Néhány művész nyilvános szereplése megelőzte a bagolyvári időszakot. A legidősebb alkotó, Hován László (1915–1996) már 1941-ben és 1943-ban részt vett a nemzeti szalonbeli tavaszi tárlaton, 1943-ban és 1945-ben főiskolai kiállításon. Korai képeiben a kortársak a nagybányai hagyományok folytatását látták. 1942-ben vették fel a Képzőművészeti Főiskolára, de a frontszolgálat miatt csak 1945–1949 között végezte folyamatosan tanulmányait. A bagolyvári korszakban Újpestet és környékét örökölte meg képein, miközben temperafesték készítéséből és alkalmazott grafikai munkáiból élt. Főfoglalkozású festőként 1950-es évektől működött.

Brusch Péter (1921–1985) is részt vett a Képzőművészeti Főiskola ifjúsági körének 1945. évi karácsonyi tárlatán; 1947-ben a Szinyei Társaság kiállításán szerepelt. Tematikájában ő volt a legelhivatottabb újpesti; folyamatos célja volt a város utcáinak, lakosainak, természeti környezetének megőrzítése, Újpest művészeti, művelődési értékeinek feltárása és népszerűsítése. A lépten-nyomon tapasztalt közöny sem szegte kedvét, ő lett a Bagolyvár egyik fő animálója, szervezője. Három éven át látogatta Gallé Tibor magániskoláját, ezután végezte el 1945–1950 között a Képzőművészeti Főiskolát. Tanárai közül Dománovszky Endre, Barcsay Jenő, Kmetty János hatottak rá a leginkább, s ennek nyomát mindvégig őrizte képeinek színvilága, konstruktív szerkezete. 1975-ben önálló kiállítást rendezett az Újpesti Mini Galériában, majd két emlékkiállítása nyílt: 1989-ben a Hazafias Népfront Andrassy úti székházában és 1994-ben a Pataky István Művelődési Házban. 1996-ban jelent meg a pályaképét bemutató, gazdagon illusztrált könyv, Pogány Ö. Gábor előszavával.

A második bagolyvári, akiről önálló kötet látott napvilágot, Böszin Endre (sz.: 1923). A 169 reprodukciót és igen gazdag – csak részben ellenőrzött – adatanyagot tartalmazó kötet 1992-ben, Torontóban jelent meg, Oliver A. T. Botar tanulmányával. Fogalmat ad a pálya sokrétűségéről, a technikák változatosságáról: olaj, akvarell, grafikai eljárások, kollázs mellett érmek és nagy méretű plasztikai munkák kerámiában, bronzban, alumíniumban. Böszin Endre Budapest ostroma után Csongrádra ment, ahol 1945-ben és 1946-ban önálló kiállítása volt. Innen került Újpestre, a Bagolyvár alapítói közé. 1948-ban szerepelt a Stockholmban rendezett magyar grafikai kiállításon. 1957 óta él külföldön. Főbb állomások: Edinburgh, London – itt alapítója a Taurus Artistnak –, végül a kanadai Torontó. 1995-ben kiállítása volt a budapesti Vasarely Múzeumban.

A bagolyvári alapítók közül különleges személyiségnek tűnt Giron Emanuel (1921–1995). Brusch Péterrel együtt őt is a konstruktív stílustörekvésű fiatalok között tartották számon, akik nem álltak messze az európai iskola világtól. A Képzőművészeti

Főiskola elvégzése után Kmetty János tanársegédje lett; Barcsay Jenő is igen sokra tartotta. A baráti vitákon lényegretörően, szűkszavúan szólalt meg, és elsősorban önmagához volt szigorú, a véglegességig igényes. Talán ezzel magyarázható, hogy összesen ha öttucatnyi képet festett. Megrendelést sohasem vállalt, laborálási munkákból élt, igen szerényen. Szembeötlő az egyre inkább fokozódó színérzékenysége, a kolorit fontossága, amely későbbi munkáinak meghatározója lett. 1981-ben az Újpesti Mini Galériában rendezett kiállítást. Poszthumusz tárlatát Újpest polgármestere nyitotta meg, 1996-ban.

Kezdetől fogva részt vett a Bagolyvár életében a két grafikus, Istvánfy János (sz.: 1923) és Vadász György (1924–1997). Istvánfy az Iparművészeti Főiskola grafika szakán végzett. Kereskedelmi és kulturális plakátokat alkotott, később árubemutatók és az évenkénti nemzetközi vásárok grafikai munkáiban vett részt. Szerepelt minden bagolyvári tárlaton, 1950-től országos plakátkiállításon, legutóbb az 1998-as emblémakiállításon.

Vadász György az Iparrajz Iskolában kezdte tanulmányait, de még ezek befejezése előtt felvették az Iparművészeti Főiskola grafika szakára. A bagolyvári években plakátot, reklámgrafikát készített, kiadványokat tervezett és illusztrált. Ekkor alkotta az erdélyi fejedelmeket ábrázoló festményeit is. Elismert tipográfus lett, illusztrációk, könyvborítók alkotása mellett folyóiratok arculatát tervezte. Az önmagához szigorú igényesség minden munkájára jellemző volt. Szenvedélyesen érdekelte a numizmatika, ő maga több tanulmányt publikált, sőt érmekeket is készített. Mindvégig következetes és lelkes újpesti lo-kálpatrióta maradt.

A Bagolyvár egyetlen szobrászáról, Saly Jenőről tudunk a legkevesebbet. A csoport 1946-os és 1948-as kiállításán ugyanazok a szobrai szerepeltek. A Képzőművészeti Főiskola elvégzése után Kisfaludy Stróbl Zsigmond tanársegéde lett, majd egy tervezőintézetnél modellezést vállalt. Dolgozott a Képző- és Iparművészeti Alap Kivitelező Vállalatnak műhelyében is.

1948-ban két újabb művész csatlakozott a bagolyváriakhoz, Dávid (Fischl) Kornél

(sz.: 1923) és Varga Magda (1922–1998) festőművészek. Dávid Fischl Kornél nagyváradi és ausztriai szabad iskolák után a budapesti Képzőművészeti Főiskolán Boldizsár István és Pór Bertalan növendéke lett. 1956-ban pesti lakása elpusztult, korai munkáinak túlnyomó része odaveszett. 1967-ben Zebegényben telepedett le, ahol a Szőnyi István-múzeum őre és a nyári képzőművészeti szabad iskola igazgatója lett. Országsszerte sok egyéni kiállítást rendezett, a legtöbbet Pest megyében. Egy 1975-ös kritika „a Dunakanyar festőjének” nevezte.

Varga Magdáról az 1948-as bagolyvári kiállítás Népszavabeli kritikusa többek között ezt írta: „Igazi erőssége gyengéd, meleg mélytónusú, színes és szabad megoldásaiban jelentkezik”. A Képzőművészeti Főiskolát festő szakon végezte. Olajképek és akvarellek mellett egyre több lett a rajz, kréta, diópác, tus, toll. Kezdetől fogva megszállottan alkotott. Húsz évig készült első önálló kiállítására, melyet 1968-ban Szentkuthy Miklós nyitott meg, és katalógusában Mészöly Miklós méltatta „a csendélettől a látomásig” egymást követő állomásokat. 1977-es tárlatának katalógusát Juhász Ferenc szavai vezetik be, kiemelve a „költők verseihez írt” rajzok megrendítő, találó voltát. Pályájának első felében a hazai értelmiség vezetői köreiben mozgott (első férje Rákos Sándor költő, második férje Béládi Miklós irodalomtörténész volt), idős korára azonban magányosan és betegesen alkotott egy vidéki zárt intézetben. A zaklatott idegzetű művész messzire került a bagolyváriaktól, akik közé 1948-ban a lakáshiánya vezette, de indulása része volt e különös újpesti „képződmény” létének.

A Bagolyvár 1949–1950-ben szűnt meg. A művészeknek rendeződtek a lakáviszonyai, a képzőművészeti kultúrának kialakultak az intézményei. Az önerőből befedett háztető, beüvegezett ablakok munkáinak kora lejárt, az ingyenebédre váró háború utáni nyomor véget ért.* □

*Elhangzott az Újpest Galéria Bagolyvár 1946–1950 című kiállítás megnyitóján, 1999. augusztus 6-án.

Az Apolló-ház foglyai*

A területi bizottság a városparancsnokkal folytatott eredményes kapcsolatfelvételt meg akarta ismételni a rendőrkapitánnyal is. Ezért hasonló tartalmú levelet küldött Babó Gyula rendőrfőtanácsosnak, Újpest rendőrkapitányának.

A feltételek sok tekintetben rosszabbak voltak. Nem tudtuk a lakáscímét és azt sem, hogy milyen ember, hiszen a kommunisták ügyeit mások és nem a helyi rendőrség intézte. És bár a rendőrség és a csendőrség között kialakult bizonyos féltékenykedés, rivalizálás, nem ismertük a rendőrkapitány szerepét, véleményét a háborúról, a fasizmusról, a nemzet sorsának tragikus alakulásáról. Semmi támpontunk, információnk nem volt. A levelet elküldtük, de a legkülönbözőbb variációk merültek fel a további teendőkről. Ám egyik sem látszott elfogadhatónak.

Egy alkalommal Hajdú Bandi bácsi jelenlétében is erről tanácskoztunk. Az ő Palóc utcai lakásán gyakran találkozott a területi bizottság. Nagyon megszerettük e kedves, de a mi környezetünkől kicsit kirívó cipész kisiparost. Az ősz hajú, törekeny alkatú emberről senki sem gondolta, milyen bátor valójában. Hallgatva dilemmánkat, egyszer csak megszólt: – Majd én felkeresem Babót. – Felkaptuk a fejünket: – Ugyan Bandikám, hogyan kerülsz te a közelébe?

Elmondta, hogy mint a Corso mozi büfése több rendőrtisztet, detektívet ismer, sokuknak a cipőjét is ő javította. Ismer egy Pál nevű detektívet, akiről tudja, hogy nem szereti a nyilasokat. Fültanúja volt egyszer, amikor szidta őket, mert velük is hatalmaskodnak. Nem értenek semmihez, és mégis dirigálnak. Miután eddig még semmiféle megoldást nem találtunk, és Bandi bácsi olyan meggyőzően ajánlkozott, arra számítva, hogy ő a legkevésbé gyanús, hozzájárultunk küldetéséhez. Ez a döntés azután egy tragikusan induló akcióorozat kiindulópontja lett, amely végül sok ember életét mentette meg.

Amennyire lehetséges, megbeszéltük Bandi bácsival a tennivalókat. Figyelmeztettem, hogy nemcsak az életét kockáztatja, hanem ha rajtaveszt, mielőtt megölnék, kínozni fogják. Megállapodtunk, ha kijut a rendőrségről, ne keressen bennünket, mert feltehetően azért engedik ki, hogy megfigyeljék, kikkel áll kapcsolatban. Átkutattuk a lakást, nehogy itt maradjon valami áruló írás. Mindenkinek üzentünk, hogy a Palóc utcai lakás tilos terület, senki még a környékére se menjen. Végül a búcsúzáskor, inkább azért, hogy magamat nyugtassam, ezt mondtam: – Bandikám, ha lebuksz, kihozunk. – Ezzel váltunk el.

Eltelt két nap, és Bandi bácsi nem jelent meg a lakásán. Nagyon aggódtunk. Óvintézkedéseink biztosítottak bennünket, a területi bizottság tagjai, a fegyveres csoport nem forgott veszélyben. Nagyon szerettük és sajnáltuk Bandi bácsit. Törtük a fejünket, mit tehetnénk. Először is meg akartuk tudni, hol tartják fogva. Megint igénybe vettük Tamás János szolgálatát. Ő bejáratos volt az Apolló-házban székelő nyilas központba is. Megkértük, próbáljon valamit megtudni Hajdú Bandi bácsiról, leírtuk a külsejét. Arra is kértük, figyelje meg jól az épület belső elrendezését, főként azt puhatolja ki, hol őrzik a foglyokat.

Még aznap kiderítette, hogy Hajdút a rendőrség átadta a nyilasoknak, akik az öreget az Apolló-házban tartják fogva. Tamás mint kőműves elég jó helyszínrajzot készített az épületről.

Ezután összehívtuk az egységet, és ismertettem velük a történeteket. Abban mindenki egyetértett, hogy állni kell a szavunkat, és Bandi bácsit ki kell szabadítani, de a megoldás mikéntjét illetően megoszlottak a vélemények.

Voltak, akik nem láttak más lehetőséget, mint hogy rohanjuk meg a nyilas házat, és erőszakkal szabadítsuk ki barátunkat. Ellene szólt, hogy ez az ő életébe is kerülhet, és mindenképpen túl nagy áldozattal járna. Mások cselen törték a fejüket. Lassan összeállt a terv. Az akciót megkönnyítette, hogy ezek-

ben a napokban hozzánk került a két Szenes testvér, akik a nyilas számonkérő különítmény karszalagjával, igazolványaival voltak ellátva, ismerték a jelszót is. A Szenes testvérek egyébként nem voltak nyilasok, sőt előlük menekültek, eközben jutottak a karszalagokhoz és az iratokhoz.

Az akció kulcsembere az igazi snájdig katonatiszt megjelenésű, bátor és hidegvérű partizán, Barkász Zoltán „főhadnagy” lett. Azért is esett rá a választás, mert ő nem volt újpesti, tehát nem fenyegette az a veszély, hogy felismerik. [...]

Kiállítottunk egy nyílt parancsot, amely elrendelte, hogy a nyilasházban levő foglyokat adják át a számonkérő különítménynek. Nem kérhettük csupán Hajdú András átadását, mert ez gyanút kelthetett volna, másrészt a többi szerencsétlen foglyot is ki akartuk szabadítani. Megbeszéltük, hogy – bár csak két karszalagunk van – összesen tíztagú lesz a különítmény. A leg-higgadtabb partizánokat jelöltük ki. Lelkükre kötöttük, hogy szigorúan tartsák magukat Barkász parancsaihoz. Megbeszéltük a biztosítást, vagyis azt, hogy ha 20 percen belül nem térnek vissza, vagy ha nagy lövöldözést hallunk, behatolunk. [...]

A három csoport három útvonalon haladt: a Barkász vezette kilenc ember az Árpád úton, a Kovács Gyula vezette tizenöt ember a József utcán, az akkori zálogház előtt foglalta el állását, én pedig tizenöt partizánt a Nyár utcán át vezettem a baptista imaházig, és onnan figyeltük az Apolló-ház bejáratát. Amikor Barkászné bementek, csendben, feszülten várakoztunk. Minden perc végtelennek tűnt, folyton az órát néztem. Így telt el 15 perc. Ekkor Barkász Zoli hangját hallottuk:

– Gyerünk, gyerünk, mozgás! – ordította. Jól számított, felismertük a hangját. De amit láttunk, attól megfagyott ereinkben a vér: csak jöttek, jöttek kifelé az emberek. Csak nem a nyilasok jönnek? Amikor azután megláttuk közöttük az asszonyokat, kezdett derengeni, hogy Barkászéknak sikerült mindenkit kiszabadítani, akiket fogva tartottak a nyilasok.

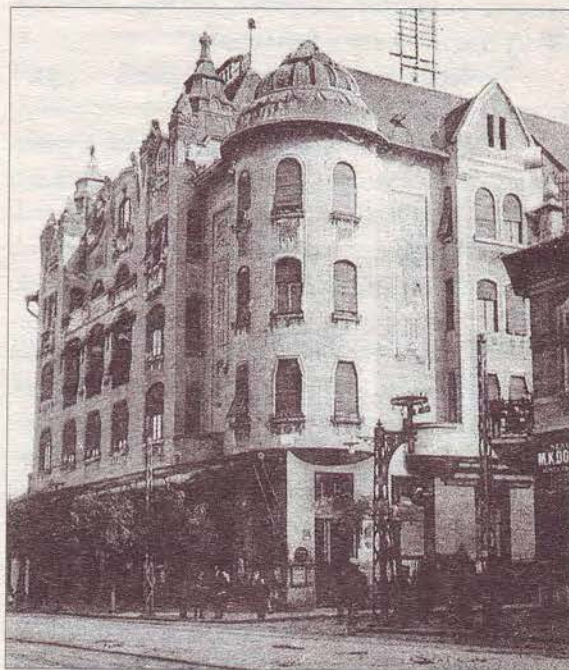
– Első és második szakasz hozzám – harsogta Barkász, s bár ez nem volt tervbe véve, tudtuk, hogy nekünk szólt. Mind a két cso-

port odarohant, szorosan körülzártuk az embereket. – Indulás a Duna-partra – vezényelt Barkász –, aki szökni próbál, azt lelőjük! – Elindult a menet, a nyilas kapuőrség dörzsölte a kezét, biztosan azt gondolták: ezek még keményebb legények, mint mi, hiszen számonkérősök.

Barkász haladt elől a Duna felé, majd mikor megbizonyosodott, hogy a nyilasok nem követnek, befordult a Temesvári utcába, kerülővel mentünk a Jókai utca felé. Már láttam az emberek között Bandi bácsit, de nem szóltunk egy szót sem. A menetben sokan alig vonszolták magukat, többen imádkoztak, azt hitték, a halálba mennek. Útközben Barkász többször ismételte: – Fiúk, senki sem szökhetsz, vigyázzatok! – Valóban, olyan szorosan zártuk körül az embereket, hogy lehetetlen volt kilépni bárkinek.

A piactérenél hagyunk hat partizánt utóvédnek. Minden baj nélkül beértünk a bűrtorgyárba, és ott, a világosságban elképesztő látványban volt részünk: A foglyok, nők, férfiak vegyesen szörnyű állapotban voltak. Rémtűn nézték a körülöttük álló katonákat. Többen leroskadtak a padlóra, sírtak, zokogtak, kegyelemért könyörögtek.

Először a megkínzott, de boldog Bandi bácsit öleltük, csókoltuk. Ő is sírva fakadt örö-

Az Apolló-ház

mében. Azután számba vettük a kiszabadítottakat, összesen 48-an voltak: zsidók, katonaszökevények és szakszervezeti vezetők, közöttük volt Nagy Pál Jenő, az Egyesült Izzó főbizalmija. [...]

Csendet kértem, és elmondtam, kik vagyunk, miért harcolunk. Igyekeztem megértetni velük, hogy bár most kimentettük őket a halál torkából, még nincsenek túl minden veszélyen. Ezért a védelmünk alatt maradnak. Nem távozhat el az sem, akinek van hová mennie, mert nem kockáztathatjuk a többiek életét, hiszen újból elfoghatják őket, és kiverhetik belőlük a történeteket.

Láttam, szavaim sokuknak a tudatáig sem jutottak el, csak amikor a szakács bejött egy kondér gőzölgő babgulyással, és enni adtunk, értették meg, hogy megmenekültek. Sokan hangosan zokogtak, mások ujjongtak. Egy idős asszony leborult előttem, a csizmámat akarta megcsókolni. Mások a körülöttük álló partizánoknak mondták el a kínzásokat, megaláztatásukat, amelyeken keresztül mentek. A mi elvtársaink is sok mindent átéltek, sok mindent láttak, de a hallottak mélyen felhábortották őket. Az egyik anya száraz szemmel, de mérhetetlen fájdalommal mondta el, hogy 14 éves leányát szeme előtt gyalázta meg hat bandita. A kislány megkövültén meredt maga elé. Amikor az anya felkiáltott:

– Kislányom, kislányom, élünk – a partizánok elfordultak.

Utasítást adtam, hogy mivel itt a gyárban nincs elég hely, kísérik a menekülteket a munkásotthonba, ott helyezték el és őrizték őket. Még egyszer hangsúlyoztam, biztosítjuk a védelmüket, gondoskodni fogunk róluk, de senki nem mehet el, nem is akartak.

Később elmesélték, hogyan kerültek a nyilasok kezébe. Néhány történetet, amelyek különösen megráztak bennünket, feljegyeztünk:

Egy harminc év körüli asszony a következőket mondta el:

– Amikor fel kellett varrnom a sárga csillagot, tudtam, mi készül. Szomszédom, egy jószívű asszony vállalta, hogy engem elbújtat, és azt tanácsolta, adjam a három kisgyermekemet az apácákhoz. Hallgattam rá, és

a kisfiamat meg a két kislányomat beadtam a Clarisseumba. Csakhogy a bestiális Klima megneszelte, a nyilasok kimentek, és elhurcolták az ott levő harminc-negyven gyereket, megkínózták és a végén megölték valamennyit. Amikor hírért vettem a borzalomnak, eszemet vesztve berohantam az Apollóházba, hogy átharapjam Klima torkát... – nem volt ereje elmondani a többi.

Fabók István kisiparost azért hurcolták el, mert tiltakozott, amikor rabolni akartak nála. Naponta levítették a pincébe, ott kínozták. Talán sohasem lesz egészséges többé. Felesége és kislánya miatt életben akart maradni, és azért, hogy valamilyen megfizet-hessen nekik. – Mert fizetni kell! – tette hozzá.

Schell Gyulát január 7-én fogták el, és feleségével együtt az Apollóházba vitték. – Bujkáló zsidók címeit követelték tőlünk – mondotta. – Mi ilyesmiről nem tudtunk, de vallattak. Velem mocskot etettek. Feleségemet a szemem láttára anyaszűz meztelenre vetkőztették, négykézláb kellett állnia, s egy nyilas lovagolt rajta, közben szíjjal verte. Nem vagyok hős, feleségem se az. Mindent bevallottunk volna, de nem volt mit. Mi most már nemcsak a nyilasok felelősségre vonását fogjuk követelni, hanem a feljelentőnkét is. Az ő gyalázata nem kisebb...

Süsmeghy Miklósnét december 3-án hallgatta ki először Klima, akinél feljelentették, hogy zsidókat rejteget. – Azt követelte tőlem – panaszkolta Süsmeghy-né –, mondjam meg, hová dugtam a zsidóktól kapott aranyat. Ezeknek a nyomorultaknak az arany az istenük, s minden ütését azzal mérte rám: „Hol az arany? Ide az aranyat! Aranyat vagy megdöglesz! Aranyat! Aranyat!”...

Galambos Dezső vasesztergályost január 6-án fogták el mint katonaszökevényt. Azt hitték, tagja az újpesti területi bizottságnak. – Több fogamat kiverték – mutatta –, és képtelen vagyok elmondani, mit csináltak velem, mi mindenre kényszerítettek... Sohasem hittem volna, hogy emberi lények oly mérhetetlen aljasságra képesek... □

*Részlet A második vonalban című könyvből – Bp., Kossuth Kiadó, 1984. (A szerző 1944–45-ben az újpesti partizáncsoport vezetője volt.)

IVÁNYINÉ KONRÁD GIZELLA

Egy költő Újpesten

Némédi András 1926-ban, Tápiószele-Haleszban született, földműves szülők gyermekeként. Az elemi és a polgári iskolát elvégzése után a ceglédi Kosuth Gimnáziumba járt, 1947-ben érettségizett. Német-francia szakos tanár szeretett volna lenni, de a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán csak egy félévet végezhetett el. Szüleit kulákoknak minősítették, s ő hazament, hogy segítsen nekik átélészelni a nehézségeket.

1959-ben megnősült, 1961-ben feleségével felköltözött Budapestre. Az 1960-as, '70-es éveket Újpesten töltötte. A „legmé-

lyebben” kezdte, egy állati hulladékot feldolgozó üzemben volt segédmunkás. Később nyelvtudása révén egy külkereskedelmi vállalatnál idegen nyelvű levelezőként dolgozott.

Az 1940-es évek végén kezdett verseket írni. Versei a Kortársban, a Tiszatájban, később a Vigiliában, majd az Ecclesia által kiadott Isten ege alatt című antológiában jelentek meg.

2003-ban Andráskereszt címmel verseskötetet adott ki. A kötetben jó néhány újpesti ihletésű és Újpesten írt verse olvasható. Ezek egyike az 1963-ban írt Szent Erzsébet leányai című, melyet Asztalos Margitkának és Fromwald Rozáliának ajánlott.

NÉMEDI ANDRÁS

Szent Erzsébet leányai

Asztalos Margitkának és Fromwald Rozáliának

Ünnep, ha a jóság földi angyalaira is,
névnapodon égi áldásodat kérjük.
Kőkemény ezresek kérkedő erődjét
vette be annyi koplalót megjárt,
nagy fogú fillérjük
és tűzték ki rá a
Gondviselés lobogóját.
Árva sorsok kopogtatnak náluk.
Még csak meg se tudják, hogy kijük nincs.

Meghitt otthonukká lesz a házuk.
Kapujuk szélesre kinyíló szívesség,
A szorongatottakra vár.
Kertjük azért terem bőven, hogy vihessék,
Adhassák, ami van – mindig mára.
Házuk a mindennapi csoda-vár:
Az Isteni Gondviselés vára.

Újpest, 1963

Asztalosék az Erzsébet utcában, az egykori elemi iskola (ma: Károlyi István 12 Évfolyamos Gimnázium) környékén éltek, kis családi házban. Legközelebbi hozzátartozóik halála után elhatározták, hogy továbbra is betegápolással foglalkoznak, elviselhetővé, sőt szembé teszik magukra maradt idős emberek utolsó éveit. Abban az időben egyedülálló módon szabályos kis szociális otthont rendeztek be házukban. Csak annyi embert vállaltak, amennyit valóban el tudtak látni. Csendben, mély hittel,

őszinte emberséggel, odaadóan ápoltak sokszor évekig ágyhoz kötött betegeket. Aki mozogni tudott vagy ők tudták mozgatni, azokat rendszeresen elkísérték a Szent István téri főtemplomba. Margitka az 1970-es években az itteni egyháztanács tagja is volt. Nevét megtalálhatjuk a templom belső falán elhelyezett emléktáblán. A szanálások után Máriaremetére költöztek, s ott folytatták áldásos tevékenységüket. Így jött létre a Lékai bíborosról elnevezett szeretetotthon. □

DR. KRISKA GYÖRGY

Özönfajok Újpesten, 1. rész

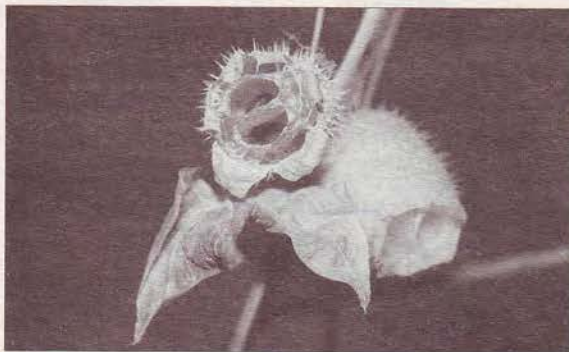

A zöld területeket felszámoló emberi tevékenységek mellett napjainkban az idegenhonos növényfajok agresszív terjedése jelenti a legnagyobb veszélyt az erdők, a gyepek és a vizes élőhelyek természetes növénytársulásaira. A távoli kontinensek idegen tájairól, főként Észak-Amerikából és Ázsiából származó növények új életterükbe kerülve erőteljes terjeszkedésbe kezdenek, és túlszorodásukkal kiszorítják az őshonos növényeket lakóhelyükről. Szemléletes nevüknek megfelelően megvetik a „lábukat” minden alkalmas helyen, amit rövid idő alatt előzönlének. Látványos terjedésüket a száz-ezerszámra termelődő, a szél szárnyán tovarepülő és a folyókban, patakokban elsodródó magjaik és a talajfelszínen, talajban terjeszkedő vegetatív szaporítószerveik, indák és gyöktörzsek teszik lehetővé. Ezeknek a növényeknek a többségét az ember telepítette be különböző, elsősorban mezőgazdasági és dísnövény-kertészeti megfontolásokból, de jelentős részt képviselnek azok az özönfajok is, amelyek a közlekedés és kereskedelem világméretűvé válásával „véletlenül” jutottak el hazánkba.

Ezek a növényfajok Újpest természetes életközösségeire is komoly veszélyt jelentenek, ezért mindenképpen érdemes alaposabban is megismerkednünk velük. Legelterjedtebb képviselőiket élőhelyi kötődésük alapján mutatjuk be.

Újpest legkiterjedtebb vizes élőhelyeit a Palotai-szigeten és a Farkas-erdő mellett találjuk. Korábban a Szilas-, a Csömöri- és a Mogyoródi-patakot kísérő fűzligetek és mocsári növénytársulások is idetartoztak, de mára ezek teljesen elpusztultak Újpesten. A fás szárú növények közül különösen a Palotai-szigeten jelent nagy veszélyt túlszorodásával a kőrislevelű vagy más néven zöld juhar (*Acer negundo*), amely napjainkra egyeduralkodóvá vált a fűz-nyár ligetek alsó lombkoronasíntjében. A növény észak-amerikai eredetű dísz- és haszonfa, amely kivadulása után főleg az árterekben terjeszkedik. Mindkét elnevezése a növény egy-egy jellegzetes tulajdonságára utal. A levele a többi juharétól eltérően nem tenyeres, hanem a kőriséhez hasonlóan szárnyas szimmetriájú. Ez évi hajtásai élénk zöldek. A zöld juhar tömegesen termeli összehajló ikerlependék terméseit, amelyek repítőkészülékük segítségével nagy távolságokba eljutnak a légáramlatokkal. A faj elterjedéséhez jelentősen hozzájárul az is, hogy légszennyezéstűrő tulajdonsága miatt városi fasorokba gyakran ültetik.

Az ártereken hódító gyomcserje a gyalogkac (*Amorpha fruticosa*), amely ma már minden nedves élőhelyen terjeszkedik hazánkban. A növényt eredetileg sövénycserjének hozták a talajerózió megakadályozására Észak-Amerikából. A pillangós virágú növény virága hiányos, hosszan kiálló porzóit csak a

A süntök termése

Bíbor nebáncsvirág

vitórlának nevezett virágszirom veszi körül. A gyalogakác agresszív terjedésével ma már a szárazabb élőhelyeket is veszélyezteti.

Az észak-amerikai eredetű süntököt (*Echinocystis lobata*) eredetileg puhán tüskés kabaktermése miatt hozták Európába. A „szökevény” növény a századforduló táján jelent meg hazánkban, majd dél felől a patak- és folyóvölgyeket követve néhány évtized alatt elárasztotta az egész országot. Ma már megtalálhatjuk a Szilas-patak és a Duna mentén is. Az egyéves felkúszó növény egyes helyeken áthatolhatatlan növénysszővevényt alkot a fákra kapaszkodva.

A nagy termetű, látványos megjelenésű bíbor nebáncsvirágot (*Impatiens glandulifera*) Indiából telepítették Európába a dísznövénykertészek. Hazánkban a Dél- és a Nyugat-Dunántúl ártéri erdeiben terjed, de szórványosan már keletebbre is megjelent. Ez a faj még nem jutott el az újpesti ártéri erdőig, de egy kevésbé látványos rokona, a kelet-indiai származású, kisvirágú nebáncsvirág (*Impatiens parviflora*) ma már tömeges megjelenésű a Palotai-szigeten. Az egyéves növény levelei tojásdad alakúak, a széleik sűrűn fogazottak. A virágok fehéresek. A nebáncsvirágokat lepkék porozzák be, az élénk színűeket, mint amilyen a bíbor nebáncsvirág, a nappali, míg a fehéres-sárgás virágú fajokat, mint amilyen a kisvirágú nebáncsvirág is, az éjjeli lepkék. A nebáncsvirágoknak megnyúlt tokterméseik vannak, amelyek már gyenge érintésre is szétválnak, és szétszórják magvaikat. A magszórásuknak ez a sajátos módja eredményezte a rokonsági kör elnevezését.

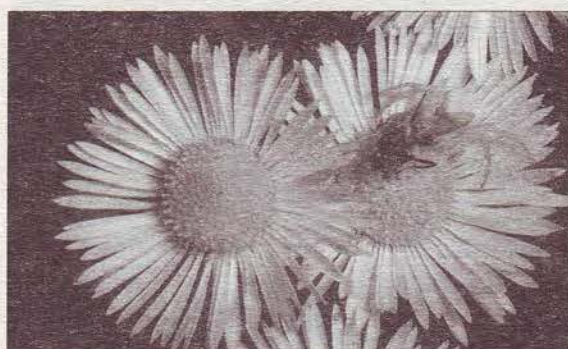
Az ártereken és más vizes élőhelyeken nemcsak az idegenhonos özönfajok válhatnak tömegessé, hanem egyes gyomnövényfajok is.

Ilyen a fészkes virágzatú seprence (*Stenactis annua*) is, amelynek két alfaja is él hazánkban. Egyik a vágásokban, magaskórósokban gyakori egyényári seprence, amelynek nyelvcsipetű virágai kékeseek, az alsó szárrész levelei durva fogas szélűek. A másik pedig az ártereken tömeges ligeti seprence, amelynek nyelvcsipetű virágai fehérek, leveleinek többsége ép szélű. A fészkesvirágzat szerkezetére az jellemző, hogy a középső részen a termékeny, sárga színű virágok, míg ezek körül a meddő, fehér, nyelvcsipetű virágok csoportosulnak. Ezért a felületes szemlélő könnyen egyetlen virágnak gondolhatja a seprence virágzatát, szíromleveleknek tartva a meddő nyelvcsipetű virágokat. A ligeti seprence minden vizes élőhelyen közönséges. Újpesten különösen nagy állományai élnek a Palotai-szigeten.

A természetes életközösségeket létükben veszélyeztető özönfajokkal már sokfelé felvették a harcot a környezetükért felelősséget érző természetvédők. A különösen értékes természetvédelmi területeken egyre gyakoribbak az özönfajok gyérítését szolgáló akciók. Mindezek a törekvések csak akkor lehetnek igazán hatékonyak, ha mindnyájan megpróbálunk tenni valamit a jövevények ellen a saját házunk táján. A saját házunk táján megfogalmazás ebben az esetben szó szerint értendő, hiszen azzal, hogy nem ültetünk idegenhonos növényfajokat a kiskertünkbe és házunk elé az utcára, csökkenthetjük a természetes életközösségekbe eljutó, agresszív növényfajok által termelt magvak mennyiségét is. Az idegenhonos fajok helyett ültessünk őshonos növényfajokat, amelyek nemcsak szépek, hanem természetes, szerves részét képezik hazánk élővilágának is! (Folytatjuk...)

Kisvirágú nebáncsvirág

Egyényári seprence

HIRMANN LÁSZLÓ

Döbrentei Károlyné

Döbrentei Károlyné volt Újpest első női polgármestere.

1913-ban született, Némety Aranka néven. Családja Újpesten élt, szerény körülmények között. A gyermekek szakmát tanulnak: Némety Ernő, aki két évvel volt idősebb húgánál, bognársegéd, majd textilmunkás lett, míg a leány szokatlan módon a vasmunkás szakmát választotta.

Némety Aranka az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-nél helyezkedett el, ahol 16 évig dolgozott. Itt került kapcsolatba a szervezett munkásmozgalommal, az illegális kommunista párt tagja lett. Megismerkedett Döbrentei Károllyal, a Pamutgyárban dolgozó textilmunkással, későbbi férjével. Rövidesen egybekeltek, gyermekük született. A Thaly Kálmán utca 10. szám alatt éltek.

Mozgalmi tevékenységük a világháború kitörésekor felélénkült, röplapokat készítettek, tanácskozásokat szerveztek.

Férjét 1942-ben a frontra vitték, a család nehéz helyzetbe került. Döbrentei Károlyné rendszeres segélyben részesült ezekben az években, melyet az újpesti városházán folyósítottak. A családfő 1944-ben sértetlenül tért haza a keleti frontról, és rövidesen ismét bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba. Nejével együtt tagjai lettek az Újpesti Ellenállás Területi Bizottságának, melynek főtitkára Földes László volt.

A második világháború végén nehéz idők köszöntöttek Újpestre. Bár a front viszonylag gyorsan átvonult a város felett, de a háború kísérőjelenségei: a családok gyászai, az ellátási gondok, a magas infláció, a romos városrészek itt is jelen voltak. 1946 januárjában, a felrobbantott vasúti híd mögött feltorlódnak a jeges árvíz öntötte el a mélyebben fekvő városrészeket. Szalay Sándor polgármesternek csak megfeszített munkával sikerült úgy-ahogy úrrá lenni a problémákon. A városvezető azonban 1947 tavaszán elhunyt.

Az új politikai erők közül a kommunista és a szociáldemokrata párt azon versengett, hogy a polgármesteri tisztséget saját jelöltjével töltesse be.

Újpest első embere végül – akkoriban az országban egyedülálló módon – egy nő, Döbrentei Károlyné lett. A körülmények emelték az egyszerű munkásnőt ilyen magasra. 1945-től a KMP nőtagozatának egyik tagja, a párt nemzetgyűlési képviselője volt. Személyes ambíciói, érvényesülési vágya a kommunista vezérkar látókörébe helyezték őt. Az újpesti polgármesteri megbízatás ennek ellenére váratlanul érte. Erről visszaemlékezéseiben így számolt be: „47 szeptemberében 6 hónapos pártiskolára kerültem, és ott közölték velem, hogy Újpest polgármesterévé fognak választani [...] én nagyon megrémültem ettől a feladattól. Ennekem ugyanis semmiféle közigazgatási vagy államigazgatási gyakorlatom, tapasztalatom nem volt. Az újpesti városházával annyi volt a kapcsolat, hogy ott jegyeztek be engem az anyakönyvbe, mert Újpesten születtem. Ott kötöttem házasságot. Ott jegyezték a gyerekünket az anyakönyvbe. És oda jártam hadisegélyért, amikor a férjem katona volt. Hát azt hiszem, ez nem alkalmas arra, hogy egy város vezetője legyen valaki. De abban az időben még nem volt, nem lehetett követelmény az, hogy valaki elvégezzen egy tanfolyamot vagy uram bocsá egyetemi végzettsége legyen. Mert hiszen éppen arról volt szó, hogy az addigi közigazgatási embereket, különösen azokat, akik nem voltak megfelelőek az új rend szempontjából, azokat kellett leváltani. Újpesten nem ez volt a helyzet. Újpesten üres volt a polgármesteri szék. [...] Tekintettel arra, hogy elég éles harcok voltak a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt között, éveken keresztül nem tudtak megegyezni abban, hogy melyik párt állíthat vezetőt. Tehát erre az időre eldőlt, hogy a Kommunista Párt állít polgármestert. Hát ennek is megvan a magyarázata, hogy miért engem. Hát én mondtam, újpesti születésű vagyok, Újpesten dolgoztam 16 évig.

[...] részt vettem a partizánmozgalomban és nő vagyok. És az akkor nagyon lényeges volt, hogy nő kerüljön egy ilyen pozícióba. Elfogadtak. Én gondolom, hogy azért is fogadtak el, mert nem akartam okosabb lenni az okosoknál. Én meghallgattam az ottani vezetőket mindig, de ellenőriztem is.”

A párt propagandistái mindent megtettek a közvélemény befolyásolására. Aktivistáik transzparenszeket készítettek „Éljen Döbrentei elvtársnő”, valamint „Eddig védted, most vezeted a várost” feliratokkal. A pozíciószerezés fontosságát mutatja az a tény, hogy a „részleges tisztújító szék” testületi ülésén megjelent Dinnyés Lajos miniszterelnök és Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára is.

Az 1948. május 12-én megválasztott polgármester asszony öntudatosan végezte a párt által rábízott munkát. Az újpesti oktatási és közintézmények élén tisztogatásba kezdett, a városvezetői munkáját és rátermettségét kételkedéssel szemlélő igazgatókat eltávolította beosztásukból.

Hivatali ideje alatt került sor az első – kezdetben még csak hároméves – terv megvalósítására. Ekkor épültek fel feszített tempóban a Szent László tér tömbházai, valamint az ideiglenes jellegűre épített, alacsony komfortfokozatú, a kertvárosi környezettől elütő, a Vécsey utca Jósika–Mikes utcai szakaszán azóta is álló, földszintes épületek.

Döbrentei Károlyné polgármestersége alatt került sor Újpest fővároshoz csatolásának előkészítésére is. 1949 júniusában ő elnökölt azon az ülésen, ahol az Építésügyi Minisztérium, a Fővárosi Tervezési Intézet és a főváros tisztviselőinek jelenlétében egyeztették a leendő IV. kerület csatlakozásának feltételeit. A városvezető, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, egy mondatot sem ejtett a szuverenitás morzsáinak megőrzése érdekében. Mikor már eldőlt, hogy a település beolvad Nagy-Budapestbe, Újpest megyei város tanácsának utolsó ülésén így szónokolt: „Budapest világvárossá fog kiépülni, de ehhez szükséges a béke és a békének megvédése. Ezért kötelessége minden dolgozónak, de nemcsak városházi viszonylatban, hanem ipari, mezőgazdasági munkásoknak, a béke megvédése.”

Ez a két mondat kellően osztályharcos és semmitmondó volt. A részletek tárgyalása

során a polgármester asszony közölte: „Újpest-gyárváros központjául a Baross utca jelölendő meg, ezeken a területeken iskola, színház, kultúrközpont is lesz.” Az ülésen elhangzott, hogy a Baross utcában elhelyezendő központ kialakítását az utca szűk volta nem fogja akadályozni, mert a közterületet 20 méteres szélességűre tervezik. A centrum területét olyan méretűre szélesítik, „amilyenre szükséges”. A Váci út kiszélesítésének tárgyalásakor Döbrentei Károlyné elmondta: „Amennyiben a főváros elkezd a maga épületei lebontását, akkor a város is elkezd az épületek bontását. Már az érdekelteket kiértésítették, hogy az épületek városszabályozási szempontból lebontásra kerülnek.”

A hatalom méltányolta Döbrentei Károlyné lojalitását. 1948-ban – tehát még újpesti mandátuma idején – kinevezték a Fővárosi Tanács osztályvezetőjének. 1950-ben, mikor Újpest Budapest IV. kerülete lett, már a főváros hivatalnoka is volt. „Beiskolázták” az ELTE jogi fakultására. Diplomáját 44 évesen, 1957. július 20-án vette kézhez. Munkájára az 1956-os forradalmat leverő Kádár-rendszernek is szüksége lehetett, mert 1957 szeptemberében a Fővárosi Bíróság, majd 1962-től a Legfelsőbb Bíróság bírója lett.

Döbrentei Károlyné 1987-ben halt meg Budapesten.

Döbrentei Károlyné

Magyar csapatok egy pravoszláv templom előtt

Életének döntő része Újpesthez kötődött, férje révén azonban a távoli Don-kanyarral is kapcsolatba került. Döbrentei Károlyt – sok újpesti fiatal férfihoz hasonlóan – a frontra vitték. A keleti fronton a magyar hadsereg kezdetben offenzív feladatokat teljesített, és folyamatosan harcolva egész a Don folyóig, Voronyezs város térségéig nyomult előre. Magyar katonai alakulat eddig csak a honfoglalást követő kalandozó hadjáratok idején járt ilyen távol hazájától. A 2. magyar hadsereg az otthoninál sokkal szegényebb, háború sújtotta vidékre érkezett. A mai Ukrajna területén a magyar honvédek gerendaházakban élő, nélkülöző, elkeseredett emberekkel találkoztak, akik megszállóként tekintettek csapatainkra. Szkorodnoje, Afanaszjevka, Szumi, Uriv, Plotavna: néhány településnév, amely soha nem törlődik ki azok emlékezetéből, akik a végtelen pusztákon, az orosz télben, gyalogszerrel járták azokat végig. Az állandósuló partizántevékenység, a váratlan légitámadások, a hideg okozta fagyások és jár-

ványos betegségek tizedelték a legénységi állományt. Az igazi katasztrófát azonban az 1943 januárjában kibontakozó szovjet ellentámadás jelentette. A sztálingrádi csatával egy időben, a frontvonal északabbi szakaszán, a Don mellett is elszabadult a pokol. Bár a honvédsereg elkeseredetten védekezett, de a túlerő végül kivette állásaiból egységeinket. A rosszul felszerelt, leharcolt csapatoknak a mínusz húsz fokos hidegben nem volt lehetősége a hatékony ellenállásra. A 200 000 fős 2. magyar hadsereg gyakorlatilag megsemmisült. Ez számarányában a magyar hadtörténelem súlyosabb veresége.

Az itthoni magyar társadalom fásultán, szinte közönyösen vette a tudomásul a veszteséget. Annak méretével, a propagandatevékenység miatt, nem is volt tisztában a közvélemény. A rádió gyakran játszotta a Valahol, Oroszországban című slágert, a katonafeleségek rendületlen bizalommal várták haza férjeiket.

Döbrentei Károlyné a szerencsések közé tartozott, hiszen viszontláthatta gyermeke apját. □

SALAMON LAJOS

Bőhm testvér

A Mária utca 71-es számú ház a Lőrinc utca és Deák utca között volt, a jobb oldalon. Az utcát három méter magas téglakerítés zárta el, a tetején beágyazott tört üvegekkel. A kert végében bokrokkal övezett homokozó és hinta volt. A kerítés folytatásaként a házsámot követve a 73-as dupla telek, korhadt fakerítéssel, tartott egészen a Deák utcáig. Valami kis ház is volt rajta. Az elhanyagolt Mária utcai 73-as házban lakott Bőhm bácsi a maga 150 kilójával és ismeretlen feleségével.

Bőhm bácsi hentesmester volt, valamilyik cégnél és nem üzletben volt alkalmazásban. Focilabdánk sokszor átrepült az ő „dzsungel” kertjébe. Többszöri kiáltozásra elő is kocogott másfél mázsás testével, és visszadobta a labdát, ha az látható helyen volt, és nem került fáradságba a keresése. Mikor már nagyobbak voltunk, átmásztunk a kerítésen, a túloldalán egy fa állt, azon lecsúsztunk az elhanyagolt kertbe, és megkerestük a labdát. Vissza már nem tudtunk menni, csak a korhadt fakerítésen át.

Bőhm bácsi mindig birgerli csizmában járt. Gyerekeire nem emlékszem. A kertben két hatalmas kutyát engedett szabadon. Ekkor már nem nagyon mertünk átmenni a labdáért.

Hosszabb ideig nem volt személyes kapcsolatunk Bőhm bácsival.

1944-ben egy őszi este kimaradtam, és sötétedéskor, úgy 8 óra felé igyekeztem haza az Attila utcából, amikor nyilas járőrök elfogtak, mindenféle csavargónak minősítettek, és a nyilasszékházba vittek. Ez az Árpád út–István út sarkán volt, szemben a mai áruház épületével, abban a házban, amit akkor a benne működő Meinl üzletről csak Meinl háznak neveztünk. Egyenesen a nyilas körletvezető „testvér” elé vittek. A körletvezető Bőhm bácsi volt. Teljes harci díszben ült az íróasztalnál, csizmában, Árpádsávos karszalaggal, zöld ingben. Mikor meglátott, elkezdett ordítani két pribékjével, hogy mit gondolnak, kit hoztak be, én ugyanis a szomszédja vagyok. Parancsot adott a két „fogdmegnek”, hogy azonnal vigyenek le a kapuórséghez, és engedjenek szabadon, mielőtt még a balhé kitörne.

Körülbelül fél tíz-tíz órára értem haza. Édesanyám jól leszidott. Meg kellett fogadnom, hogy a háborús körülmények miatt sötétedés előtt mindig otthon leszek.

1945-ben Bőhm bácsi eltűnt a kutyáival együtt. Egy Illés nevű cukrászmester, aki korábban a fél telket megvette, egy emeletes házat építtetett közvetlenül a kerítésünk mellé. □

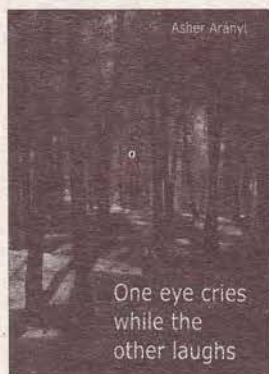
Az egykori Meinl-ház

Kadlecovits Géza, a kiadvány szerkesztője – a teljességre törekedve – felkutatta a város közterületein és középületeiben felállított valamennyi egykori, illetve mai képzőművészeti műalkotást és emléktáblát.

A helytörténészek számára nélkülözhetetlen szakmunkából százhatvannégy esztendő társadalom- és politikatörténete rajzolódik ki. A fotókkal és szakszerű leírásokkal bemutatott műveken keresztül az érdeklődők nyomon követhetik a különböző történelmi korszakokat, rendszerváltásokat és mindazon folyamatokat, amelyek egy-egy időszakban a város (a kerület) számára különösen fontosak voltak.

A kötet külön fejezetben tárgyalja a középületekben elhelyezett alkotásokat, valamint az újpesti utcákon elhelyezett életrajzi információs táblákat. Az Újpesti Városvédő Egyesület kiadásában megjelent kötet az újpesti önkormányzat támogatásával jelent meg.

Tel-Avivban 2004-ben jelent meg angol nyelven Asher Arányi (Arányi István) érdekes önéletrajzi kötete *One eye cries while the other laughs* címmel. A kiadványt az író felesége adományozta a Helytörténeti Gyűjteménynek.

A szerző, Arányi Adolf rézárugyáros fia 1942-ben érettségizett a Könyves Kálmán Gimnáziumban. Egyetemre szeretett volna jelentkezni, de a zsidótörvények miatt erre ekkor már nem volt lehetősége, helyette a híres budapesti fotográfusnál, Angelónál tanult mesterséget. Tagja volt a földalatti tevékenységet folytató antifasiszta zsidószövetségnek. Bejutott a munkaszolgálatosok táboraiba és a gettókba, s ott kézbe adta a hamis igazolványokat, így mentett meg sok embert a deportálástól. Arányi ezért 2002-ben „Bátorság Érdemjelet” kapott a

magyar kormánytól. A kötet részletesen szól az újpesti gyermekévekről, a családi életről, édesapjáról. Az önéletírásban, melyben a szerző beszámol az Izraelbe vezető hosszú útról, sok újpesti névvel találkozhatunk.

Az érdeklődők mindkét könyvet elolvashatják a helytörténeti gyűjteményben.

Helytörténeti vetélkedő

Április 15-én, az Újpesti Gyermek- és Ifjúsági Házban került sor az Újpesti Helytörténeti Alapítvány által általános iskolák számára megrendezett versenyre. Első helyezést ért el az Angol Tagozatos Általános Iskola csapata, második lett a Pécsi Sebestyén Általános és Zenetagozatos Iskola, a harmadik helyen a Német Tagozatos Általános Iskola végzett.

Emlékoszlop

Május 17-én a Fővárosi Vízművek újpesti telephelyén Derce Tamás polgármester újra felavatta azt az emlékoszlopot, amelyet 1973-ban Bacsó Béla és Somogyi Béla meggyilkolásának helyszínén állítottak föl. 1920-ban a két újságíró a fehérterrort támadó cikkeik miatt az Ostenburg-különítmény elhurcolta és meggyilkolta. Holttestüket a Dunába dobták.

Helyreállított katonasírok

A második világháború befejezésének hatvanadik évfordulója alkalmából, az újpesti önkormányzat kezdeményezésére a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézete, valamint a fővárosi önkormányzat helyreállította a Megyeri temető 22-es parcellájának magyar katonasírait. Május 25-én katonai tiszteletadással emlékeztek a hősi halált halt honvédekre.

Felújított szobor

Újra látható felállítva Kocsis András Andor a Fájdalmas anya (1937) című szobra. A bronzszobor évtizedekig a városháza szomszédságában, majd az István tér átépítését követően a Görgey Artúr úton állt. Vándál ledöntését követően került jelenlegi helyére, az önkormányzat Gazdasági Intézményének Bőrfestő utcai épülete elé.

Júniusi számunkban az 1. és a 31. oldalon látható fotókat és dokumentumokat az Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény bocsátotta rendelkezésünkre.